तिफण

वर्ष : १३ वे । अंक १ला । एप्रिल-मे-जून - २०२२

कुळवाडीभूषण

छत्रपती शिवाजी महाराज

विशेषांक

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक – चौथा; जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च २०२२

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

• संपादक •
डॉ. शिवाजी हुसे
पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३१ १०३
मो. ९९०४००३९९८

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेखाचे शीर्षक / लेखकाचे नाव	पृ. क्र.
1.	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या उद्योग व व्यापारासंदर्भातील दृष्टिकोन - डॉ. मीना वडगुळे	1 - 3
2.	छ. शिवाजी महाराजांचे अमात्य व जकातविषयक धोरण - डॉ. सुनील अण्णा गोरडे	4 - 7
3.	सभासद बखरीतील छत्रपती शिवाजी महाराज - डॉ. रमेश औताडे	8 - 10
4.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे प्रशासन - प्रा. डॉ. जयकुमार चंदनशिवे	11 - 13
5.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे बांधकाम व राजस्व धोरण : एक चिकित्सक अभ्यास - डॉ. ज्ञानेश्वर जिगे	14 - 16
6.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा सामाजिक दृष्टिकोन - डॉ. सतीश मस्के	17 - 20
7.	श्री छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मराठी कविता - डॉ. चंद्रशेखर आत्माराम भगत	21 - 24
8.	शिवकालीन समाजव्यवस्थेचा समाजशास्त्रीय अभ्यास - प्रा. डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड	25 - 29
9.	छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मराठी बखर - प्रा. डॉ. अनिल बळीराम बांगर	30 - 34
10.	न्यायप्रिय राजा : छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे कार्य - प्रा. डॉ. दादासाहेब गिन्हे	35 - 37
11.	छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मराठी बखर - प्रा. डॉ. वाल्मीक शंकर आहावे	38 - 41
12.	शिवाजी महाराजांची युद्धनीती - प्रा. योगेश गुलाबराव भदाणे	42 - 44
13.	छत्रपती शिवाजी महाराज व्यक्तित्व आणि कार्य - डॉ. विठ्ठल केदारी	45 - 48
14.	छत्रपती शिवाजी महाराजांची आरमारविषयक भूमिका - डॉ. भूषण गोविंद फडतरे	49 - 54
15.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन - प्रा. घालवे रामनाथ सूर्यभान	55 - 58

सभासद बखरीतील छत्रपती शिवाजी महाराज

- डॉ. रमेश औताडे
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,
शिवाजीनगर, औरंगाबाद, मो. ९९२३६३६३१५

मध्ययुगीन भारतातील शिवछत्रपती हे असे एकमेव राजे होते की, त्यांनी स्वराज्याची संकल्पना प्रथमत मांडली. कृष्णाजी अनंत सभासद विरचित शिवछत्रपतींचे चरित्र ऊर्फ सभासदी बखर ही स्वराज्य काळातील पहिली बखर होय. छत्रपती राजाराम महाराजांच्या आज्ञेने जिंजी येथे लिहिली गेलेली ही बखर आहे. सभासद बखर ही मराठीतील पहिली चरित्रात्मक बखर होय. या बखरीनेच मराठीतील चरित्रात्मक बखरीचा आदर्श निर्माण केला. चरित्रानायकासंबंधी नितांत आदर हा जणू तिचा स्थायीभाव आहेच; परंतु त्या जोडीला चरित्रनायक हा परमेश्वरी अवतार असल्याचा दृढ विश्वासही आहे. म्हणून अचाट पराक्रम, असंभाव्य कृत्ये यात तो यशस्वी होतो. मात्र सभासदी शिवचरित्राचा एक विशेष असा की, पुराणांतरीच्या राजवंशावळी देऊन त्यांच्याशी शिवकुलाचा संबंध दाखविण्याचा जो पौराणिक थाट नंतरच्या चरित्रात्मक बखरीत आढळतो, त्यापासून ही बखर मुक्त आहे.

बखरकाराचे सारे लक्ष छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमावर केंद्रित झाल्यामुळे त्यांना घडलेल्या अद्भुत घटनांचा अन्वयार्थ लावण्याची आवश्यकता अधिक वाटल्यामुळे शिवाजीचे बालपण, त्यांचे वैयक्तिक खाजगी जीवन इत्यादींचे वर्णन सभासद बखरीत आढळत नाही. जिजाऊ आऊ, तिचे पोटी राजश्री शिवाजीराजे पुत्र होताच अशा त्रोटक शब्दांत छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जन्माचा उल्लेख करून श्रीशंभू महादेव जागृती येऊन स्वप्न जालें की आपणच अवतरलो आहे या शंभू महादेवाच्या शब्दांनी छत्रपती शिवाजी महाराज अवतारी असल्याचे सभासद सांगतात. त्याचप्रमाणे त्याच स्वप्नात बारा वर्षांपर्यंत तुम्ही आपले जवळ ठेवावे, पुढे न ठेवणे जातील तिकडे जाऊ देणे, आटोप न करणे अशी इशारत मिळाल्याची सांगून छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्म व त्यांचे बालपण याची काही हकिकत बखरकार देत नाहीत. शिवप्रभू सारख्या मराठ्यांच्या छत्रपतींच्या जीवनातील ध्येयधोरणे सहकारी, सैन्यव्यवस्था, शासनव्यवस्था, कौटुंबिक जीवन आणि निवडक रोमांचकारी प्रसंग यांची माहिती प्रथमच१६९७ साली कृष्णाजी अनंत सभासद यांनी आपल्या 'सभासद बखरी'मध्ये दिली.

सभासद बखरीचे स्वरूप :

सभासद बखर, चित्रगुप्ताची बखर, चिटणीसांची बखर, शिवदिग्विजय, शिवप्रताप, ९१कलमी ऊर्फ रायरीची बखर, शेडगांवकर बखर, १०९ कलमी बखर इत्यादी बखरींचा शिवचरित्रासाठी उपयोग केला जातो; परंतु या सर्व बखरींमध्ये सभासद बखर सर्वांत जुनी आणि अधिक महत्त्वाची मानली जाते. बखरकारांपैकी कृष्णाजी अनंत सभासद हेच बखरकार शिवछत्रपती शिवाजी महाराज यांचे समकालीन होते यासंदर्भामध्ये बी. बी. सावंत म्हणतात की, ''कृष्णाजी अनंत सभासद यांनी शिवछत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या जीवनातील काही घटना प्रत्यक्ष पाहिल्या होत्या. त्यामुळे अर्थातच सभासद बखर ही इतर कोणत्याही बखरीपेक्षा विश्वसनीय मानली जाते.''[1] म्हणजेच सर्व बखरींमध्ये सभासदाची बखर ही आद्य बखर मानली जाते. ही बखर छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या समकालीन बखर आहे. छत्रपती राजाराम महाराजांच्या आज्ञेवरून कृष्णाजी अनंत सभासद यांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर सतरा वर्षांनी ही बखर लिहिली असल्यामुळे ती अधिक विश्वसनीय मानली जाते. छत्रपती शिवरायांच्या राज्यसभेत कृष्णाची अनंत सभासद हे सल्लामसलत करणारे सल्लागार होते, तसेच ते एका प्रांताचे कारभारीही होते शिवरायांच्या राज्यकारभारामध्ये त्यांना बरेच महत्त्व प्राप्त होते. छत्रपती राजाराम महाराजांच्या काळातही राजदरबारामध्ये त्यांचे बरेच वजन होते. परकीय गव्हर्नर जनरलने कृष्णाजी अनंत सभासद यांचा एक मुत्सद्दी

म्हणून उल्लेख केला आहे. या संदर्भामध्ये जदुनाथ सरकार म्हणतात की, "सभासदकार बुद्धिमान असून त्यांनी अनेक घटनांचे बारकाईने व सूक्ष्म पद्धतीने शिवशाहीचे निरीक्षण केले आहे. या बखरकाराच्या बुद्धिमत्तेमुळे त्यांच्या बखरीस विशेष महत्त्व आहे."[२] म्हणजेच छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या आयुष्यातील उल्लेखनीय घटनांचे वर्णन या बखरीमध्ये आहे. सभासद ही छत्रपतींच्या दरबारातील महत्त्वाची व्यक्ती होती.

सभासद बखरीचे महत्त्व :

शिवचरित्रावरील सर्व बखरींत सभासद बखर ही अधिक प्रमाणभूत मानली जाते. सभासद बखरीविषयीचे हे मत सर्व इतिहासकारांनी मान्य केलेले आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या विषयी आद्य बखर म्हणून ही बखर मानली जाते. सभासद यांना इतिहासशास्त्राची माहिती नसतानादेखील त्यांनी ती स्वतंत्रपणे लिहिली आहे. म्हणूनच वि. का. राजवाडे, जदुनाथ सरकार, बाळकृष्ण सेन इत्यादी इतिहासकार म्हणतात की, सभासदांची बखर फार महत्त्वाची आहे कारण सभासद हे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभारातील जबाबदार व्यक्ती होते. त्यामुळे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभाराविषयी त्यांना चांगली माहिती होती कृष्णाजी अनंत सभासद यांचे हे लिखाण ऐकीव नसून प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारित आहे. त्यामुळे बखरीतील प्रसंग प्रत्यक्ष घडले होते हे मान्य करावे लागते. राज्यकारभारातील छत्रपती शिवाजी महाराजांविषयीच्या अनेक बारीकसारीक गोष्टींचा या बखरीमध्ये उल्लेख झालेला दिसतो. यासंदर्भामध्ये गं. ब. ग्रामोपाध्ये म्हणतात की, "सभासद बखरीचे महत्त्व असे आहे की, अभ्यासाच्या दृष्टीने तिची अस्सल प्रत उपलब्ध आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या चरित्राचा अभ्यास करण्यासाठी तसेच छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कार्यकर्तृत्वाचा आढावा घेण्यासाठी ही बखर अतिशय मूल्यात्मक आहे. कारण ऐतिहासिक अस्सल कागदपत्रे उपलब्ध असली तरच त्यांची मूल्ये अधिकच वाढते, त्यादृष्टीने सभासदाची बखर महत्त्वाची आहे."[३] म्हणजेच या बखरीमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जीवनातील काही उणिवा असल्या तरी प्रतापगडची मोहीम, जावळी प्रकरण, इत्यादी घटना व छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभाराविषयी तपशील यांची आपणास अचूक माहिती मिळते. कृष्णाजी अनंत सभासद यांनी या बखरीतील अनेक घटनांचे वर्णन प्रभावीपणे मांडल्यामुळे या बखरीचे श्रेष्ठत्व मान्यवर इतिहासकारांनीही मान्य केले आहे.

याविषयी जदुनाथ सरकार म्हणतात की, "कृष्णाजी अनंत सभासद हे मुळातच विद्वान होते. त्यांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांविषयी बखरीत केलेले वर्णन विशेष महत्त्वाचे व उपयुक्त आहे. त्यामुळे पुढे अनेक बखरकारांना प्रेरणा व माहिती मिळाली."[४] म्हणजेच छत्रपती शिवाजी महाराजांचा इतिहास समजण्यासाठी ही बखर ऐतिहासिक साधन म्हणून उपयोगी पडते. तसेच शेडगावकर, चित्रगुप्त यांच्या बखरी म्हणजे सभासदांच्या बखरीच्या वाढविलेल्या आवृत्ती होय. ही बखर अधिक विश्वसनीय आहे. एक महत्त्वाचे साधन म्हणून सभासदाच्या बखरीकडे पाहिले जाते.

सभासद बखरीची वैशिष्ट्ये :

इतिहासामध्ये बखरींना ऐतिहासिक मूल्य आहे. बखर हा एक वाङ्मयप्रकार मानला जातो; परंतु बखरींना पहिल्या प्रतीचे ऐतिहासिक साधन मानले जात नाही. कारण बखरीत ऐतिहासिकदृष्ट्या अनेक उणिवा असतात. बखरीस शास्त्रीय बैठक असत नाही, त्यामुळे तिच्यामध्ये अनेक उणिवा आढळून येतात. परंतु छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कार्यकर्तृत्वाचा आढावा घेण्यासाठी आणि मराठ्यांच्या इतिहासाच्या दृष्टीने बखरीचा आधार घ्यावाच लागतो. यासंदर्भात डॉ. राम फाटक म्हणतात की, "शिवचरित्राच्या दृष्टीने व मराठ्यांच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने सभासदांची बखर खूप उपयोगी पडते, त्यामुळेच ही बखर वैशिष्ट्यपूर्ण आहे."[५] म्हणजेच या बखरीत शिवरायांच्या जीवनातील ठळक प्रसंगांच्या नोंदी आहेत बखरीची भाषाशैली अतिशय सुंदर आहे सर्व लिखाण प्रासादिक व वाचकाच्या मनाला सुखद वाटणारे आहे. शिवबांच्या जीवनातील काही महत्त्वाचे प्रसंग उत्कृष्टपणे रंगविलेले आहे. त्यामुळे बखर प्रभावी वाटते.

या बखरीच्या वैशिष्ट्यासंदर्भात वि का. राजवाडे लिहितात की, "शिवचरित्रावरील अनेक प्रसंगांचे वर्णन सभासदाने वास्तव स्वरूपात केलेले आहे. जावळीची मोहीम, शिवाजी-अफजलखान भेट, सुरतेची लूट, इत्यादी प्रसंगांची सभासदाने वास्तव व विश्वसनीय माहिती वर्णन केलेली आहे. त्यामुळे अनेक घटनांचे सभासदांनी केलेली वर्णने जशीच्या तशी स्वीकारावी लागतात. यावरून प्रसंगाच्या वास्तवतेची कल्पना येते."[६] याचा अर्थ असा की, छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर सतरा वर्षांनी सभासदांनी ही बखर लिहून पूर्ण केली आहे. जिंजीसारख्या जलदुर्गावर लांबच्या

ठिकाणी बसून लिहिली आहे. इथे संशोधनासाठी लागणारी कागदपत्रे जवळ नसताना स्मृतीवर विसंबून राहून ती केवळ लिहिली आहेत. त्यामुळे लिखाणात बऱ्याच उणिवा राहिल्या आहेत. तरीदेखील छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे कार्यकर्तृत्व समजून घेण्यासाठी ही बखर महत्त्वपूर्ण वाटते. ही बखर संक्षिप्त स्वरूपात असली तरी ती शिवकाळातील बखर असल्याने तिला महत्त्व आहे.

समारोप :

शिवछत्रपतींचे धाकटे चिरंजीव छत्रपती राजाराम महाराजांच्या काळात 'सभासद बखर' लिहिण्यात आली. छत्रपती राजाराम महाराज कर्नाटकात जिंजीला जाताना त्यांच्यासोबत जी माणसे होती त्यात कृष्णाजी अनंत सभासद हे होते. ते कर्नाटकाचे माहितीगार म्हणून ओळखले जात. या बखरीमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांचा कार्यारंभ शिवाजी महाराज आणि अफजलखान, प्रतापगडावर देवीची स्थापना आणि राज्यकारभार व्यवस्था, शाहिस्तेखान आणि राजा जयसिंग यांची स्वारी, आग्र्यास जाण्याविषयी करार, आग्र्यास जाणे आणि येणे, आदिलशाहीशी युद्ध, मोगलशाहीशी तह आणि बिघाड, आदिल व मोगलशाहीशी युद्ध, राज्याभिषेक, उभयंता छत्रपतींची भेट, चंदी, व्यंकोजी आणि संभाजी राज्याची मोजदाद आणि राजियांचे देहावसान अशा चौदा प्रकरणांमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जीवनपट मांडण्यात आलेला आहे.

या बखरीमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वभाववैशिष्ट्यांचे चित्रण आले असून त्यांच्या सैन्य आणि प्रशासन व्यवस्थेसंबंधीही व्यक्तिनामासहित माहिती आलेली आहे. म्हणूनच शिवकालीन बखरींचा इतिहासाचार्य राजवाडे आपल्या प्रस्तावनेच्या पहिल्या आणि चौथ्या खंडात शिवछत्रपती संबंधीच्या बखरींचे सविस्तर विवेचन करीत असताना सभासदाची बखर, चिटणीसी बखर आणि शिवदिग्विजय बखर या तीनच बखरींना अधिक महत्त्व देतात. सभासद बखरीमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचे सर्वांगसुंदर असे दर्शन घडते.

संदर्भ सूची :

१. सावंत, बी. बी. : 'ऐतिहासिक कागदपत्रे व स्थळे', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९२, पृ.क्र. ६०.

२. कित्ता, पृ.क्र. ६०.

३. ग्रामोपाध्ये, गं.ब. : 'मराठी बखरवाङ्मयाचा पुनर्विचार', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९८६, पृ.क्र. ३८.

४. पवार, जयसिंगराव : 'मराठी सत्तेचा उदय', पृथ्वी पब्लिकेशन, कोल्हापूर, २००३, पृ.क्र. ६५.

५. फाटक, राम : 'शिवकालीन घोडदळ आणि युद्धनीती', चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१७, पृ.क्र. ९६.

६. राजवाडे, वि. का. : 'मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने' खंड-४, महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, पुणे, १८८५, पृ.क्र. २८.

◆◆◆◆◆

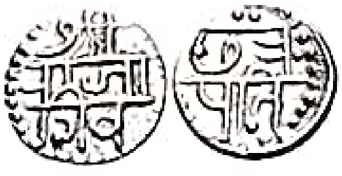

तिफण

लोककवी वामनदादा कर्डक विशेषांक

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक – दुसरा: जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२१

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

● संपादक ●
डॉ. शिवाजी हुसे
पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद – ४३११०३.
मो. ९९०४००३९९८

UGC Care Listed Journal ISSN 2231 - 573X
साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

लोककवी वामनदादा कर्डक विशेषांक (भाग-२)

वर्ष १२ वे, अंक – दुसरा; जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२१

● संपादक ●
डॉ. शिवाजी हुसे

● अतिथी संपादक ●
डॉ. युवराज धबडगे
मराठी विभागप्रमुख,
दगडोजीराव देशमुख महाविद्यालय, वाळूज, जि. औरंगाबाद

● संपादक मंडळ ●

डॉ. सर्जेराव जिगे
डॉ. फुला बागूल
डॉ. अनिल गर्जे
डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. वंदना महाजन
डॉ. रामचंद्र झाडे
डॉ. ममता इंगोले
डॉ. वामन जाधव
डॉ. यशवंत सोनुने
डॉ. नागेश बोन्तेवाड

मूल्य : ३०० रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड,
जि. औरंगाबाद – ४३११०३. मो. ९९०४००३९९८

32.	वामनदादा कर्डक : आंबेडकरी चळवळीतील लोकप्रिय जलसेकार - प्रा. डॉ. इरण्णा एम. जगताप	137 - 139
33.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - डॉ. संदीप अर्जुनराव बनसोडे	139 - 143
34.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील स्त्री - प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर सखाराम गवळीकर	144 - 146
35.	महाकवी वामनदादा कर्डक आणि आंबेडकरी तत्वज्ञान - प्रा. डॉ. भुजंग पाटील	147 - 150
36.	महाकवी वामनदादा कर्डक आणि सामाजिक सुधारणा - प्रा. डॉ. एम. पी. वायाळ	151 - 154
37.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - प्रा. बालासाहेब विष्णू कटारे	155 - 157
38.	वामनदादा कर्डक : लोककवी ते महाकवी - डॉ. प्रतिभा वाघमारे-खोब्रागडे	158 - 164
39.	वामनदादा कर्डकांची बुद्धगीते - डॉ. विलास गुलाबराव गजबे	165 - 171
40.	मानवतेचा उद्घोष करणारा गीतकार वामनदादा कर्डक - प्रा. डॉ. सूर्यकांत आजगावकर	172 - 176
41.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील (गीतातील) आंबेडकरी तत्वज्ञान - सचिन बाबुराव मुंडे	177 – 179
42.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप - डॉ. रमेश औताडे	180 - 185
43.	बाबासाहेबांचा विचार तळागाळात रुजविणारा महाकवी : वामनदादा कर्डक - डॉ. अनंता सूर	186 - 190
44.	वामनदादा कर्डक यांच्या काव्यातील शैक्षणिक विचार - डॉ. सहदेव शरद चव्हाण	191 - 195
45.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - डॉ. प्रताप गायकवाड	196 - 201
46.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांची महिला गीते - प्रोफेसर डॉ. रामनाथ गंगाधर वाढे	202 - 205
47.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - प्रा. डॉ. मनोज मुनेश्वर	206 - 207
48.	महाकवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - प्रा. हनुमान रामभाऊ खेत्री	208 - 210

लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप

- डॉ. रमेश औताडे
मराठी विभाग,
पं. जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद
मो. ९९२३६३६३९५

वामनदादा कर्डकांच्या कवितेचे प्रेरणास्थान हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारांचा तत्त्वज्ञानाचा, कार्याचा, मुक्तिलढ्याच्या व वामनदादा कर्डकांच्या कवितेचा फार जवळचा संबंध आहे मानवमुक्तीच्या या लढ्यात वामनदादा कर्डक हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली एक शिपाई म्हणून सामील झाले त्यावेळी आंबेडकरी चळवळ सर्वत्र जोमाने सुरू झाली होती. प्रत्येक अस्पृश्य भीमसैनिक बनून समतेच्या लढ्यात सामील झाला होता. भीमवादळ गर्जना करीत सुटलं होतं. वामनदादासुद्धा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सभांना जात असत समता सैनिक दलाच्या सैनिकांसोबत काठीला काठी लावून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सभास्थानी जाण्यासाठी वाट मोकळी करून देत असत. वामनदादांनी आपली कवित्व शक्ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा लढा अधिक तीव्र व्हावा, अस्पृश्यांना जागे करावे म्हणून खर्ची केली व या मुक्तिलढ्यात विजय आपलाच होणार हा विश्वास वामनदादांच्या कवितेत डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातून आला

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे क्रांतिकारी तत्त्वज्ञान हा वामनदादांच्या कवितेचा जीवनआधार आहे विषमतेचा पुरस्कार करणाऱ्या मनुस्मृति विरुद्ध दंड थोपटून आयुष्यभर लढणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे त्यांच्या वामनदादांच्या कवितांचे प्रेरणास्थान राहिले आहे. वामनदादांच्या कवितेने बांधीलकी स्वीकारली ती आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाशी याच तत्त्वज्ञानाने वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेला दिशा दिली. तिचा तिला एक खास स्वर दिला. वामनदादांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या प्राणांपेक्षाही अधिक मोलाचे वाटतात, ही वामनदादांसाठी भावना व श्रद्धा आणि अभिमानही आहे. वामनदादांच्या काळातील सर्व वातावरणच आंबेडकरमय, भीममय झाले होते. या वातावरणाचा एक घटक म्हणजे वामनदादा कर्डक होय. यासंदर्भामध्ये उत्तम कांबळे म्हणतात की, "वामनदादांच्या बोलण्यात भीम, वागण्यात भीम, जगण्यात भीम, गाण्यात भीम, आयुष्याच्या प्रत्येक श्वासात भीम, लढण्यात भीम, प्रत्येक प्रश्नाच्या इलाजात भीम असे एक भारावलेपण घेऊन वामनदादा जगले. आपला जन्मच भीम विचारांच्या प्रसारासाठी आणि समाजाला जागे करण्यासाठी आहे या न्यायाने ते जगले. शब्द भीमाचे, आवाज भीमाचा, जगण्याची प्रेरणा भीमाची, स्वाभिमानी जगाची निर्मितीही भीमाची अशा प्रकारे वामनदादांच्या जीवनाचा कणन्कण अवघा भीममय होऊन गेला होता."[१] म्हणजेच आंबेडकरवादी असणाऱ्या वामनदादा कर्डकांचा उल्लेख अनेक अभ्यासक लोककवी असा करतात. परंतु पारंपरिक लोकगीते आणि वामनदादांची भीमगीते यांच्यामध्ये आशयाबरोबरच रचनेमध्येही फरक जाणवतो. महाराष्ट्रातील उच्चभ्रू, मध्यमवर्गीय पांढरपेशा वर्ग सोडला तर केवळ सबंध भारताच्या खेड्यापाड्यातील आंबेडकरी जनतेने महानगरातील व शहरात झोपडपट्टीत राहणाऱ्या कामगारांनी आंबेडकरी चळवळी कार्य

करणाऱ्या असंख्य कार्यकर्त्यांनी वामनदादा कर्डकांचे नाव आपल्या काळजावर कायमचे कोरून ठेवले आहे. असे म्हटले जाते की, महाराष्ट्रात असे एकही गाव नाही की जिथे वामनदादांचे नाव नाही. म्हणूनच वामनदादांच्या कवितेने सामाजिक परिवर्तनाच्या व तत्त्वज्ञानाच्या प्रक्रियेत आपली विशेष भूमिका बजावली आहे. आंबेडकरी तत्त्वज्ञान हे वामनदादांच्या कवितेचे साधन बनले आणि हे साधन महाराष्ट्रातील कानाकोपऱ्यातील लोकांमध्ये आंबेडकरी तत्वज्ञान सहजतेने त्यांनी रुजविले

वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप:

अभावग्रस्त, अस्पृश्य, उपेक्षित समाजाची अस्मिता जागरूक करण्याची ताकद डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानात आहे. मनुष्यत्वाची प्रतिष्ठा हे या तत्त्वज्ञानाचे सर्वश्रेष्ठ मूल्य मानलेले आहे. भारतातील अस्पृश्य शोषित व पीडितांच्या मुक्तीचे तत्त्वज्ञान म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत. ज्यांचा स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व यावर विश्वास आहे आणि या त्रिसूत्रीच्या आधारे जे भारतीय समाजाची पुनर्रचना करू इच्छितात, त्यांच्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विविधांगी तत्त्वज्ञान पथदर्शक दीपस्तंभासारखे आहे. यासंदर्भात उत्तम कांबळे म्हणतात की, "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान हे गुलामाला गुलामीची जाणीव करून देते. ही जाणीव कृतीत परावर्तित व्हावी, गुलामांनी बंड करून उठावे असा उपदेश या तत्त्वज्ञानातून व्यक्त होतो. ज्या विषमतावादी चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेने ज्याला गुलाम बनविले ती व्यवस्था धुळीस मिळवून नवा समाज निर्माण करण्यासाठी गुलामाला क्रांतिप्रवण करणारे हे तत्त्वज्ञान आहे."[२] म्हणजेच गुलामाची ही अवस्था बदलावी लागणार आहे. त्याच्या स्वतःच्या व समाजबांधवाच्या मुक्तीसाठी गुलामच हे करू शकतो कारण त्याच्यात शक्ती आहे, क्षमता आहे, ही अन्यायी व्यवस्था उलथून टाकण्याची धमक आहे. आतापर्यंत ज्याला गुलाम, अस्पृश्य, शोषित, पीडित व अत्यंज म्हणून हिनवले, हेटाळले गेले त्याच्या सामर्थ्यावर विश्वास ठेवून कवितेच्या माध्यमातून वामनदादा कर्डक यांनी तत्त्वज्ञानाची भूमिका सहजपणे विशद केली आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या तत्त्वज्ञानासंदर्भातडॉ. योगेंद्र मेश्राम म्हणतात की, "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले सर्व विचार तत्त्वज्ञानाच्या काटेकोर शास्त्रीय भाषेत व सिद्धांत स्वरूपात मांडलेले नाहीत, हे खरे असले तरी अंतिमतः डॉ. आंबेडकरांच्या मूल्यगर्भ विचारप्रणालीतून मानवी जीवनाचे सर्वांगसुंदर महान तत्त्वज्ञानच आविष्कृत झाले आहे. विज्ञानाधिष्ठित बुद्धिप्रामाण्यावर आधारलेले त्यांचे विचार तर्कशुद्ध व विशुद्ध मानवतावादी आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेकरांच्या तत्त्वज्ञानाचाच एक समूचित आविष्कार 'भगवान बुद्ध आणि त्याचा धम्म' या त्यांच्या मूळ ग्रंथात झाला आहे त्यांना बुद्धिवादाचे डोळे व नव्या ज्ञान-विज्ञानाचे पंख लाभल्यामुळेच ते विचार सर्वगामी, सर्वस्पर्शी व सार्वकालीक स्वरूपाचे आहेत. ते अस्पृश्यांचे भंजन करणारे चिरंजीवी स्वरूपाचे तत्त्वज्ञान आहे"[३] याचाच अर्थ असा की, अस्पृश्यांच्या, शोषितांच्या व पीडितांच्या मुक्तीचे डॉ. आंबेडकरांचे विविधांगी तत्त्वज्ञान वामनदादा कर्डक यांनी आपल्या जवळपास चारशे कवितांमधून व्यक्त केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप हे वामनदादा कर्डक यांनी शैक्षणिक धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, मानवतावादी, राष्ट्रीय एकात्मता व स्त्रीमुक्तीविषयक भूमिका यासारख्या विविधांगी तत्त्वज्ञानाचे विराट दर्शन साध्या, सोप्या आणि सहज अशा लोकभाषेतून घडविले आहे.

वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील शैक्षणिक तत्त्वज्ञान :

ज्ञान म्हणजे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचा व जीवनाचा पाया होय. म्हणून बुद्धीचा विकास करण्यासाठी प्रत्येकाने हालअपेष्टा व दुःख सहन करून शिक्षण घेतले पाहिले आणि मिळविलेल्या ज्ञानाच्या बळावर स्वतंत्रपणे विचार करावयास शिकले पाहिजे, असे मत क्रांतिसूर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे होते त्यांनी ग्रंथांवर आपल्या मुलांपेक्षाही जास्त प्रे केले. त्यांचे शैक्षणिक कार्य व शैक्षणिक विचार भविष्याचा वेध घेणारे होते. म्हणूनच आज भारताचा शैक्षणिक विकास आमूलाग्र पद्धती होत आहे. हजारो वर्षे गावकुसाबाहेरच्या अस्पृश्यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वकर्तृत्वाने शिक्षणाची महती पटवून दिली. त्यांनी आयुष्यभर अस्पृश्य, बहिष्कृत समाजाच्या उन्नतीसाठी सर्वच पातळ्यांवर प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली आपल्या समाजाच्या शैक्षणिक विकासासाठी त्यांनी स्वतः अनेक शैक्षणिक संस्थांची निर्मिती केली शिक्षणाचे महत्त्व सांगताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, "शिक्षण व विद्या या गोष्टीशिवाय आपला उद्धार होणार नाही. अस्पृश्यतेसारख्या अमानूष गुलामगिरीवर शिक्षणाशिवाय मात करता येणार नाही. बहुजन समाजजागृतीसाठी शिक्षण महत्त्वाचे साधन आहे."[४]

म्हणजेच जोपर्यंत सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा व शिक्षण कारभाराचे शाळा बोर्डांना केलेले हस्तांतरण रद्द होत नाहीत तोपर्यंत दलितांच्या शिक्षणाची होणारी हानी थांबविता येणार नाही म्हणून प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीचा पाया आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अस्पृश्य बांधवांना शिक्षणाच्या बाबतीत दिलेला दिव्य संदेश आपल्या कवितेमधून मांडताना वामनदादा लिहितात की,

''गाठा खेडे गाठा वाटा
ज्ञानधनाचा साठा
या साठ्याने दिसती साऱ्या
उद्धाराच्या वाटा
हाच भीमाचा प्रचार आता
गल्लीगल्लीला वाटा...
वाटा ज्ञानधनाचा साठा.''[४]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या उपदेशाने कित्येक पिढ्या शिक्षणाच्या हक्कापासून वंचित असणाऱ्या अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाच्या बाबतीत जागृती निर्माण झाली व शिक्षणासाठी कोणताही त्याग करण्यास ते तयार झाले. व्यक्तीला जाणीव करून देणे ते शिक्षण होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणासाठी जेव्हा कोलंबिया विद्यापीठात गेले होते तेव्हा भारतातील सामाजिक परिस्थिती व अमेरिकेतील सामाजिक परिस्थितीमधील फरक पाहता भारतातल्या अस्पृश्य व पीडित आणि वंचितांच्या आयुष्यात शिक्षणाचे किती महत्त्व आहे, हे त्यांच्या लक्षात आले. म्हणून अस्पृश्यासाठी त्यांनी शिक्षणाची दारे खुली केली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे आपल्या आयुष्यात आलेली शिक्षणाची संधी न गमावता सर्वांनी शिक्षण घेऊन ज्ञानी झाले पाहिजे त्यासाठी येईल ते दुःख व होईल तो त्रास सहन करावयास पाहिजे. हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सल्ला आपल्या कवितेतून व्यक्त करताना वामनदादा कर्डक लिहितात की,

''गरिबी जीवाला जरी खात आहे
तरी शिक्षणाने पुढे जात आहे
परिवर्तनाची नवी लाट आहे.''[५]

म्हणजेच प्रस्थापित विषमतावादी समाजव्यवस्थेमुळे ज्यांना हजारो वर्षे छळण्यात आलं, लुबाडण्यात आलं, त्यांच्या जीवनात शिक्षणाचे असणारे महत्त्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वेळोवेळी सांगितलेले आहे. घरातील एक मुलगा शिकला तरी तो आपल्या घराचा उद्धार करतो, आपले घर पुढे नेतो, हे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान वामनदादा कर्डक आपल्या कवितेतून मांडताना लिहितात की,

''बाई जाईल तुझं दुख सारं
बाळ होईल तुझं फौजदार
एका मुलाच्या शिक्षणामुळं
सारं उद्धरून जाईल कुळ
सुखी होईल सारं घरदार''[६]

म्हणजेच अस्पृश्यांच्या मुलांबरोबरच शिक्षणाचाही डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी तेवढ्याच गंभीरतेचे विचार केला होतो आणि ग्रामीण भागामध्ये तसेच समस्त वंचित, पीडित घटकाला वामनदादांच्या या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानामुळे एकप्रकारची संजीवनीच मिळाली होती.

वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील धार्मिक तत्त्वज्ञान :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक तत्त्वज्ञान अधोरेखित करणाऱ्या शेकडो कविता वामनदादांनी लिहिल्या आहेत.

भारतीय समाजाची पुनर्रचना व सामाजिक बांधणी समानतेवर आधारित व्हावी यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आयुष्यभर आपल्या लेखणीचा व वाणीचा विवेकनिष्ठपणे व तर्कशुद्धपणे वापर केला. त्यांच्या विचारांचा कार्याचा व तत्त्वज्ञानाचा सर्वाधिक भर भारतीय धर्मभेदावर, जातिभेदावर व विषमतावादी चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेवर आहे; कारण अस्पृश्यांच्या सर्व शोषणाचे आणि समस्यांचे मूळ यामध्येच दडले आहे. आकाशवाणीच्या दिल्ली केंद्रावरून १९५४ मध्ये 'माझ्या जीवनाचे तात्त्विक अधिष्ठान' या विषयावर दिलेल्या भाषणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, ''स्वातंत्र्य, समता आणि सहभाव फ्रेंच राज्यक्रांतीवरून माझे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान मी उसणे घेतले आहे असे मात्र कोणी समजू नये. तसे मी केलेली नाही असे मी निक्षून सांगतो. माझ्या तत्त्वज्ञानाचे मूळ राजकारणात नसून धर्मात आहे. माझे गुरू भगवान बुद्ध यांच्या शिकवणीतूनच हे तत्त्वज्ञान मी स्वीकृत केलेले आहे.''[८] हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक तत्त्वज्ञान वामनदादा कर्डक यांनी खेडोपाडी पोहोचविले. वामनदादा कर्डक लिहितात की,

''गुलामीची बेडी तोडली भीमाने
रूढी रांगड्याची झोडली भीमाने
इथे माणसाला हीन लेखणारे
ग्रंथ जाडे जाडे फाडले भीमाने
जुने सारे सारे गाडले भीमाने''[९]

म्हणजेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटना भारताला दिली. आपल्या लेखणीच्या एका फटकाऱ्याने त्यांनी मनुस्मृतिपुरस्कृत सर्व कायदे मातीत गाडले ही वास्तवता आपल्या कवितेच्या माध्यमातून वामनदादांनी अधोरेखित केलीआहे.

वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिक तत्त्वज्ञान :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक विचारांच्या आधारे वामनदादांनी येथील वर्णवादी जातीयावादी, विषमतावादी हिंदू धर्म व्यवस्थेवर आपल्या कवितेवर आसूड ओढले आहे. या देशात सामाजिक सुधारणा घडवून आणावयाच्या असतील तर अगोदर चातुर्वर्ण्यवादी हिंदू धर्मात सुधारणा कराव्या लागतील; कारण भारतीय समाजव्यवस्थेतील जातिभेद, धर्मभेद हे निसर्गनिर्मित नसून मानवनिर्मित आहेत. त्यामुळे मानवनिर्मित भेदाभेद संपविणे ही अशक्य गोष्ट नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक चळवळीचे, कार्याचे व तत्त्वज्ञानाचे नितळ प्रतिबिंब आंबेडकरवादी महाकवी वामनदादा कर्डकांच्या अनेक कवितांमधून उत्कटपणे उमटले आहे. या संदर्भात वामनदादा लिहितात की,

''सुरुंग साधे जसे फोडिती उत्तुंग डोंगरकडे
तसेच पाडा-गाडा येथे नीच नीतीचे मढे
त्या मढ्यावर शांतीखातर उंच उभारा गुढ्या
अन्यायाची चिरा चामडी, चिरा करा चिंधड्या''[१०]

अशाप्रकारे वामनदादांच्या काव्यामध्ये डॉ. बाबासाहेबांचे सामाजिक तत्त्वज्ञान आलेले दिसून येते. त्यामुळे सामाजिक जाणिवेच्या या कवितेतून अस्पृश्यांना प्रेरणा मिळते, स्फूर्ती मिळते. विषम समाजरचनेमुळे कोट्यवधी बहिष्कृतांचे जीवन उदास व उद्ध्वस्त झाले आहे. वर्षानुवर्षे समाजातला गावकुसाबाहेरील वर्ग हा दुर्लक्षित राहिला. त्याला मान-सन्मानाने जगण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दाखवलेला जीवनमार्ग हा दीपस्तंभ आहे कारण हा जीवनमार्ग सत्याचा व सुखाचा आहे. सर्वांगीण मानवी विकासाचा व कोणाचाही द्वेष, मत्सर न करणारा हा मार्ग आहे. म्हणून वामनदादा लिहितात की,

''मी समतेचा वैरी
मी समतेचा कैवारी
नव्या दमाचा, चेला भीमाचा
वामनचा सवंगडी मी
भीमरायाचा गडी, गडी मी''[११]

म्हणजेच मानवी विकासाची तत्त्वे लक्षात घेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रथम स्वतमध्ये अनेक पातळ्यांवर

प्रस्थापितांशी लढण्याचे सामर्थ्य निर्माण केले. नंतर आपल्या कोट्यवधी बांधवांच्या मुक्तीसाठी स्वतःला झोकून दिले. ही सर्व सामाजिक तत्वज्ञानाची भूमिका वामनदादांनी सामाजिक जाणीव ठेवून समाजातील शोषक, विषमतावादी प्रवृत्तीवर लेखणीतून आग ओकली. त्यांनी केवळ प्रस्थापितांवरच टीका केली असे नाही तर स्वार्थी प्रवृत्तीच्या व समाजहितास बाधा आणणाऱ्या स्वकीयांवरही टीका केली आहे. त्यांच्या कवितेतून विषमतावादी समाजव्यवस्थेविरुद्ध पेटून उठण्याची व लढण्याची प्रेरणा दिली. माणसाकडून होणारी माणसाची विटंबना थांबली पाहिजे. भाकरीसाठी माणसाला लाचार व्हावे लागू नये. प्रत्येक माणसाच्या वाट्याला सन्मानाचे जीवन आले पाहिजे. ही सामाजिक तत्त्वनिष्ठ भूमिका वामनदादांनी आपल्या कवितेतून मांडली आहे.

वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील राजकीय तत्त्वज्ञान :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे प्रखर लोकशाहीवादी नेते होते. व्यक्ती व समाज या दोन्हींच्या कल्याणाच्या दृष्टीने संसदीय लोकशाही शासनपद्धती ही सर्वोत्तम राज्यपद्धती आहे. अशी रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया या आपल्या राजकीय पक्षाची भूमिका राहील असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी निश्चित केले होते. अतिशय कठोर परिश्रम घेऊन डॉ. बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांमध्ये राजकीय चळवळ विकसित केली. या राजकीय तत्त्वज्ञानाची भूमिका मांडताना वामनदादा कर्डक लिहितात की,

''काल मुजरेच केले रे
माझ्या मेलेल्या बापाने,
आज मुजरे मला करिती
भीमाच्या प्रतापाने
गेली सारीच लाचारी
आज दिल्लीच्या दरबारी
मला नेऊन बसविले
सात कोटीच्या बापाने''[१२]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे विविध संस्था व संघटनांच्या माध्यमातून अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी मुक्तिलढे देत होते. १९३५ च्या राज्य सुधारणा कायद्यानुसार पुढील दोन वर्षांत भारतात निवडणुका होणार होत्या. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अस्पृश्य वर्गाला जे राजकीय प्रतिनिधित्व प्राप्त झाले होते त्याचा फायदा घेण्यासाठी एका मजबूत राजकीय पक्षाची गरज भासू लागली. भारतातील अस्पृश्य समाजात प्रामुख्याने मजूर व कामगार वर्गांचाच समावेश होता. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. या राजकीय पक्षाअंतर्गत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपली भूमिका मांडत असत सोलापूर येथील प्रचारसभेत मतदारांना योग्य उमेदवारांना मतदान करण्याचे आव्हान करताना ते म्हणतात की, ''बंधुंनो, तुमच्या मताची किंमत मीठ-मिरची सारखी समजू नका. तुमच्या प्राणाइतकीच किंबहुणा जास्तच तुमच्या मताची किंमत आहे हे विसरू नका. भरल्याच उमेदवाराला मत घाल तर खाटकाच्या हातात बकऱ्यांनी सूरी दिल्यासारखे होईल.''[१३] डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हे विचार आपल्या कवितेतून मांडताना वामनदादा म्हणतात की,

''मतांची मोट विकणारे
वोट फॉर नोट विकणारे
कुणाचे पाय चाटाया
वेळेला जात असतील का?
झोपडी जाळली ज्याने
त्याची ती क्रूरता विसरून
पैसे मिळताक्षणी त्याचे
गोडवे गात असतील का?''[१४]

म्हणजेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय पक्षाचे कार्य समाजातील उपेक्षितांसाठी पीडितांसाठी आहे. त्यात असणारे पुढारी, नेते केवळ नावासाठी नसून ते बहिष्कृतांच्या कामाचे असावे असे वामनदादांना वाटत होते

समारोप :

अशा प्रकारे वामनदादा कर्डक यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान हे आपल्या कवितेच्या माध्यमातून शैक्षणिक, धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, मानवतावादी व राष्ट्रीय एकात्मतेच्या माध्यमातून सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचविले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानाचा उद्देश सामाजिक न्याय हाच आहे. त्यामुळे हे आर्थिक तत्त्वज्ञान मानवतावादी होते हे वामनदादा कर्डक यांनी आपल्या कवितेच्या माध्यमातून प्रभावीपणे मांडलेआहे.

''सांगा आम्हाला बिर्ला बाटा, टाटा कुठाय हो।
सांगा धनाचा साठा आमचा वाटा कुठाय हो?''

अशी समाजवादी तत्त्वज्ञानाची सुटसुटीत मांडणी वामनदादा यांनी केली आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्त्व ज्या तत्त्वज्ञानाने, ज्या विचारांनी भारावलेले आहे, त्याच भारावलेपणातून त्यांच्या जीवनाचे तत्त्वज्ञान वामनदादा कर्डक यांनी साकार केले आहे, असे लक्षात येते. वामनदादा कर्डक यांच्या एकूण विचाराचा तत्त्वज्ञानाचा गाभा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा असलेला मानवतावाद हाच आहे. वामनदादा कर्डक यांनी अनेक कवितांमधून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या या मानवतावादी तत्त्वज्ञानाचे उत्कट व तरल दर्शन अगदी साध्या सोप्या लोकभाषेतून घडविले आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचा व तत्त्वज्ञानाचा चालताबोलता इतिहास म्हणजे वामनदादा कर्डक यांची कविता होय

संदर्भसूची :

१) काबळे, उत्तम : 'वामनदादांच्या गीतांतील भीमदर्शन, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००५, पृ. क्र. ७.
२) किता, पृ. क्र. १०.
३) मेश्राम, योगेंद्र, 'दलित साहित्य : उद्गम आणि विकास', श्रीमंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९९८, पृ. क्र. ११.
४) गांजरे, मा.फ. (संपा.) : 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे खंड-५, अशोक प्रकाशन नागपूर, १९७६, पृ.क्र. १३५.
५) गायकवाड, माधवराव (संपा.) : 'महाकवी वामनदादा कर्डक : समग्र वाङ्मय' खंड-१, संबोधी प्रकाशन, यवतमाळ, २०१०, पृ.क्र. २३४.
६) किता, पृ. क्र. ३७६.
७) किता, पृ. क्र. ३८०.
८) गायकवाड, प्रदीप (संपा.) : 'दलितांचे शिक्षण : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार, क्षितिज पब्लिकेशन्स, नागपूर, २००८, पृ. क्र. २३१.
९) गायकवाड, माधवराव : उपरोक्त, पृ. क्र. १३६.
१०) किता, पृ. क्र. २६१
११) गायकवाड, माधवराव : 'महाकवी वामनदादा कर्डक : समग्र वाङ्मय' खंड-२, संबोधी प्रकाशन, यवतमाळ, २०१०, पृ.क्र. २४५.
१२) कर्डक, वामन : 'मोहळ', आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, २०११, पृ. क्र.१४५.
१३) गांगरे, मा. फ. (संपा.) : 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे खंड-३, अशोक प्रकाशन नागपूर, १९७६, पृ. क्र. ५६.
१४) गायकवाड, माधवराव : 'महाकवी वामनदादा कर्डक : समग्र वाङ्मय' खंड-२, उपरोक्त, पृ.क्र. १९७.

◆◆◆◆◆

लोककवी वामनदादा कर्डक विशेषांक

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक – दुसरा: जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२१

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद – ४३११०३.
मो. ९९०४००३९९८

UGC Care Listed Journal ISSN 2231 - 573X

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

लोककवी वामनदादा कर्डक विशेषांक (भाग-२)

वर्ष १२ वे, अंक – दुसरा; जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२१

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

● अतिथी संपादक ●

डॉ. युवराज धबडगे

मराठी विभागप्रमुख,

दगडोजीराव देशमुख महाविद्यालय, वाळूज, जि. औरंगाबाद

● संपादक मंडळ ●

डॉ. सर्जेराव जिगे
डॉ. फुला बागूल
डॉ. अनिल गर्जे
डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. वंदना महाजन
डॉ. रामचंद्र झाडे
डॉ. ममता इंगोले
डॉ. वामन जाधव
डॉ. यशवंत सोनुने
डॉ. नागेश बोन्तेवाड

मूल्य : ३०० रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड,

जि. औरंगाबाद – ४३११०३. मो. ९९०४००३९९८

32.	वामनदादा कर्डक : आंबेडकरी चळवळीतील लोकप्रिय जलसेकार - प्रा. डॉ. उज्ज्वला एम. जगताप	137 - 139
33.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - डॉ. संदीप अर्जुनराव बनसोडे	139 - 143
34.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील स्त्री - प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर सखाराम गवळीकर	144 - 146
35.	महाकवी वामनदादा कर्डक आणि आंबेडकरी तत्वज्ञान - प्रा. डॉ. भुजंग पाटील	147 - 150
36.	महाकवी वामनदादा कर्डक आणि सामाजिक सुधारणा - प्रा. डॉ. एम. पी. वायाळ	151 - 154
37.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - प्रा. बालासाहेब विष्णू कटारे	155 - 157
38.	वामनदादा कर्डक : लोककवी ते महाकवी - डॉ. प्रतिभा वाघमारे-खोबरागडे	158 - 164
39.	वामनदादा कर्डकांची बुद्धगीते - डॉ. विलास गुलाबराव गजबे	165 - 171
40.	मानवतेचा उद्घोष करणारा गीतकार वामनदादा कर्डक - प्रा. डॉ. सूर्यकांत आजगावकर	172 - 176
41.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील (गीतातील) आंबेडकरी तत्वज्ञान - सचिन बाबुराव मुंडे	177 – 179
42.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप - डॉ. रमेश औताडे	180 - 185
43.	बाबासाहेबांचा विचार तळागाळात रुजविणारा महाकवी : वामनदादा कर्डक - डॉ. अनंता सूर	186 - 190
44.	वामनदादा कर्डक यांच्या काव्यातील शैक्षणिक विचार - डॉ. सहदेव शरद चव्हाण	191 - 195
45.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - डॉ. प्रताप गायकवाड	196 - 201
46.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांची महिला गीते - प्रोफेसर डॉ. रामनाथ गंगाधर वाढे	202 - 205
47.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - प्रा. डॉ. मनोज मुनेश्वर	206 - 207
48.	महाकवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - प्रा. हनुमान रामभाऊ खेत्री	208 - 210

लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप

- डॉ. रमेश औताडे
मराठी विभाग,
पं. जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद
मो. ९९२३६३६३१५

वामनदादा कर्डकांच्या कवितेचे प्रेरणास्थान हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारांचा, तत्त्वज्ञानाचा, कार्याचा, मुक्तिलढ्याच्या व वामनदादा कर्डकांच्या कवितेचा फार जवळचा संबंध आहे मानवमुक्तीच्या या लढ्यात वामनदादा कर्डक हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली एक शिपाई म्हणून सामील झाले त्यावेळी आंबेडकरी चळवळ सर्वत्र जोमाने सुरू झाली होती. प्रत्येक अस्पृश्य भीमसैनिक बनून समतेच्या लढ्यात सामील झाला होता. भीमवादळ गर्जना करीत सुटलं होतं. वामनदादासुद्धा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सभांना जात असत समता सैनिक दलाच्या सैनिकांसोबत काठीला काठी लावून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सभास्थानी जाण्यासाठी वाट मोकळी करून देत असत. वामनदादांनी आपली कवित्व शक्ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा लढा अधिक तीव्र व्हावा, अस्पृश्यांना जागे करावे म्हणून खर्ची केली व या मुक्तिलढ्यात विजय आपलाच होणार हा विश्वास वामनदादांच्या कवितेत डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातून आला

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे क्रांतिकारी तत्त्वज्ञान हा वामनदादांच्या कवितेचा जीवनआधार आहे विषमतेचा पुरस्कार करणाऱ्या मनुस्मृति विरुद्ध दंड थोपटून आयुष्यभर लढणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे त्यांच्या वामनदादांच्या कवितांचे प्रेरणास्थान राहिले आहे. वामनदादांच्या कवितेने बांधीलकी स्वीकारली ती आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाशी याच तत्त्वज्ञानाने वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेला दिशा दिली. तिचा तिला एक खास स्वर दिला. वामनदादांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या प्राणांपेक्षाही अधिक मोलाचे वाटतात, ही वामनदादांसाठी भावना व श्रद्धा आणि अभिमानही आहे. वामनदादांच्या काळातील सर्व वातावरणच आंबेडकरमय, भीममय झाले होते. या वातावरणाचा एक घटक म्हणजे वामनदादा कर्डक होय. यासंदर्भामध्ये उत्तम कांबळे म्हणतात की, "वामनदादांच्या बोलण्यात भीम, वागण्यात भीम, जगण्यात भीम, गाण्यात भीम, आयुष्याच्या प्रत्येक श्वासात भीम, लढण्यात भीम, प्रत्येक प्रश्नाच्या इलाजात भीम असे एक भारावलेपण घेऊन वामनदादा जगले. आपला जन्मच भीम विचारांच्या प्रसारासाठी आणि समाजाला जागे करण्यासाठी आहे या न्यायाने ते जगले. शब्द भीमाचे, आवाज भीमाचा, जगण्याची प्रेरणा भीमाची, स्वाभिमानी जगाची निर्मितीही भीमाची अशा प्रकारे वामनदादांच्या जीवनाचा कणन्कण अवघा भीममय होऊन गेला होता."[१] म्हणजेच आंबेडकरवादी असणाऱ्या वामनदादा कर्डकांचा उल्लेख अनेक अभ्यासक लोककवी असा करतात. परंतु पारंपरिक लोकगीते आणि वामनदादांची भीमगीते यांच्यामध्ये आशयाबरोबरच रचनेमध्येही फरक जाणवतो. महाराष्ट्रातील उच्चभ्रू, मध्यमवर्गीय पांढरपेशा वर्ग सोडला तर केवळ सबंध भारताच्या खेड्यापाड्यातील आंबेडकरी जनतेने महानगरातील व शहरात झोपडपट्टीत राहणाऱ्या कामगारांनी आंबेडकरी चळवळी कार्य

करणाऱ्या असंख्य कार्यकर्त्यांनी वामनदादा कर्डकांचे नाव आपल्या काळजावर कायमचे कोरून ठेवले आहे. असे म्हटले जाते की, महाराष्ट्रात असे एकही गाव नाही की जिथे वामनदादांचे नाव नाही. म्हणूनच वामनदादांच्या कवितेने सामाजिक परिवर्तनाच्या व तत्त्वज्ञानाच्या प्रक्रियेत आपली विशेष भूमिका बजावली आहे. आंबेडकरी तत्त्वज्ञान हे वामनदादांच्या कवितेचे साधन बनले आणि हे साधन महाराष्ट्रातील कानाकोपऱ्यातील लोकांमध्ये आंबेडकरी तत्त्वज्ञान सहजतेने त्यांनी रुजविले.

वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप:

अभावग्रस्त, अस्पृश्य, उपेक्षित समाजाची अस्मिता जागरूक करण्याची ताकद डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानात आहे. मनुष्यत्वाची प्रतिष्ठा हे या तत्त्वज्ञानाचे सर्वश्रेष्ठ मूल्य मानलेले आहे. भारतातील अस्पृश्य शोषित व पीडितांच्या मुक्तीचे तत्त्वज्ञान म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत. ज्यांचा स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व यावर विश्वास आहे आणि या त्रिसूत्रीच्या आधारे जे भारतीय समाजाची पुनर्रचना करू इच्छितात, त्यांच्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विविधांगी तत्त्वज्ञान पथदर्शक दीपस्तंभासारखे आहे. यासंदर्भात उत्तम कांबळे म्हणतात की, "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान हे गुलामाला गुलामीची जाणीव करून देते. ही जाणीव कृतीत परावर्तित व्हावी, गुलामांनी बंड करून उठावे असा उपदेश या तत्त्वज्ञानातून व्यक्त होतो. ज्या विषमतावादी चातुवर्ण्य व्यवस्थेने ज्याला गुलाम बनविले ती व्यवस्था धुळीस मिळवून नवा समाज निर्माण करण्यासाठी गुलामाला क्रांतिप्रवण करणारे हे तत्त्वज्ञान आहे."[२] म्हणजेच गुलामाची ही अवस्था बदलावी लागणार आहे. त्याच्या स्वतःच्या व समाजबांधवाच्या मुक्तीसाठी गुलामच हे करू शकतो कारण त्याच्यात शक्ती आहे, क्षमता आहे, ही अन्यायी व्यवस्था उलथून टाकण्याची धमक आहे. आतापर्यंत ज्याला गुलाम, अस्पृश्य, शोषित, पीडित व अत्यंज म्हणून हिनवले, हेटाळले गेले त्याच्या सामर्थ्यावर विश्वास ठेवून कवितेच्या माध्यमातून वामनदादा कर्डक यांनी तत्त्वज्ञानाची भूमिका सहजपणे विशद केली आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या तत्त्वज्ञानासंदर्भातडॉ. योगेंद्र मेश्राम म्हणतात की, "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले सर्व विचार तत्त्वज्ञानाच्या काटेकोर शास्त्रीय भाषेत व सिद्धांत स्वरूपात मांडलेले नाहीत, हे खरे असले तरी अंतिमत: डॉ. आंबेडकरांच्या मूल्यगर्भ विचारप्रणालीतून मानवी जीवनाचे सर्वांगसुंदर महान तत्त्वज्ञानच आविष्कृत झाले आहे. विज्ञानाधिष्ठित बुद्धिप्रामाण्यावर आधारलेले त्यांचे विचार तर्कशुद्ध व विशुद्ध मानवतावादी आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेकरांच्या तत्त्वज्ञानाचाच एक समूचित आविष्कार'भगवान बुद्ध आणि त्याचा धम्म' या त्यांच्या मूळ ग्रंथात झाला आहे. त्यांना बुद्धिवादाचे डोळे व नव्या ज्ञान-विज्ञानाचे पंख लाभल्यामुळेच ते विचार सर्वगामी, सर्वस्पर्शी व सार्वकालीक स्वरूपाचे आहेत. ते अस्पृश्यांचे भंजन करणारे चिरंजीवी स्वरूपाचे तत्त्वज्ञान आहे"[३] याचाच अर्थ असा की, अस्पृश्यांच्या, शोषितांच्या व पीडितांच्या मुक्तीचे डॉ. आंबेडकरांचे विविधांगी तत्त्वज्ञान वामनदादा कर्डक यांनी आपल्या जवळपास चारशे कवितांमधून व्यक्त केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप हे वामनदादा कर्डक यांनी शैक्षणिक धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, मानवतावादी, राष्ट्रीय एकात्मता व स्त्रीमुक्तीविषयक भूमिका यासारख्या विविधांगी तत्त्वज्ञानाचे विराट दर्शन साध्या, सोप्या आणि सहज अशा लोकभाषेतून घडविले आहे.

वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील शैक्षणिक तत्त्वज्ञान :

ज्ञान म्हणजे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचा व जीवनाचा पाया होय. म्हणून बुद्धीचा विकास करण्यासाठी प्रत्येकाने हालअपेष्टा व दुःख सहन करून शिक्षण घेतले पाहिले आणि मिळविलेल्या ज्ञानाच्या बळावर स्वतंत्रपणे विचार करावयास शिकले पाहिजे, असे मत क्रांतिसूर्य डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे होते त्यांनी ग्रंथांवर आपल्या मुलांपेक्षाही जास्त प्रे केले. त्यांचे शैक्षणिक कार्य व शैक्षणिक विचार भविष्याचा वेध घेणारे होते. म्हणूनच आज भारताचा शैक्षणिक विकास आमूलाग्र पद्धती होत आहे. हजारो वर्षे गावकुसाबाहेरच्या अस्पृश्यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वकर्तृत्वाने शिक्षणाची महती पटवून दिली. त्यांनी आयुष्यभर अस्पृश्य, बहिष्कृत समाजाच्या उन्नतीसाठी सर्वच पातळ्यांवर प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली आपल्या समाजाच्या शैक्षणिक विकासासाठी त्यांनी स्वतः अनेक शैक्षणिक संस्थांची निर्मिती केली शिक्षणाचे महत्त्व सांगताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, "शिक्षण व विद्या या गोष्टीशिवाय आपला उद्धार होणार नाही. अस्पृश्यतेसारख्या अमानूष गुलामगिरीवर शिक्षणाशिवाय मात करता येणार नाही. बहुजन समाजजागृतीसाठी शिक्षण महत्त्वाचे साधन आहे."[४]

म्हणजेच जोपर्यंत सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा व शिक्षण कारभाराचे शाळा बोर्डांना केलेले हस्तांतरण रद्द होत नाहीत तोपर्यंत दलितांच्या शिक्षणाची होणारी हानी थांबविता येणार नाही म्हणून प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीचा पाया आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अस्पृश्य बांधवांना शिक्षणाच्या बाबतीत दिलेला दिव्य संदेश आपल्या कवितेमधून मांडताना वामनदादा लिहितात की,

''गाठा खेडे गाठा वाटा
ज्ञानधनाचा साठा
या साठ्याने दिसती साऱ्या
उद्धाराच्या वाटा
हाच भीमाचा प्रचार आता
गल्लीगल्लीला वाटा...
वाटा ज्ञानधनाचा साठा.''[४]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या उपदेशाने कित्येक पिढ्या शिक्षणाच्या हक्कापासून वंचित असणाऱ्या अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाच्या बाबतीत जागृती निर्माण झाली व शिक्षणासाठी कोणताही त्याग करण्यास ते तयार झाले. व्यक्तीला जाणीव करून देणे ते शिक्षण होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणासाठी जेव्हा कोलंबिया विद्यापीठात गेले होते तेव्हा भारतातील सामाजिक परिस्थिती व अमेरिकेतील सामाजिक परिस्थितीमधील फरक पाहता भारतातल्या अस्पृश्य व पीडित आणि वंचितांच्या आयुष्यात शिक्षणाचे किती महत्त्व आहे, हे त्यांच्या लक्षात आले. म्हणून अस्पृश्यासाठी त्यांनी शिक्षणाची दारे खुली केली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे आपल्या आयुष्यात आलेली शिक्षणाची संधी न गमावता सर्वांनी शिक्षण घेऊन ज्ञानी झाले पाहिजे त्यासाठी येईल ते दुःख व होईल तो त्रास सहन करावयास पाहिजे. हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सल्ला आपल्या कवितेतून व्यक्त करताना वामनदादा कर्डक लिहितात की,

''गरिबी जीवाला जरी खात आहे
तरी शिक्षणाने पुढे जात आहे
परिवर्तनाची नवी लाट आहे.''[५]

म्हणजेच प्रस्थापित विषमतावादी समाजव्यवस्थेमुळे ज्यांना हजारो वर्षे छळण्यात आलं, लुबाडण्यात आलं, त्यांच्या जीवनात शिक्षणाचे असणारे महत्त्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वेळोवेळी सांगितलेले आहे. घरातील एक मुलगा शिकला तरी तो आपल्या घराचा उद्धार करतो, आपले घर पुढे नेतो, हे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान वामनदादा कर्डक आपल्या कवितेतून मांडताना लिहितात की,

''बाई जाईल तुझं दुख सारं
बाळ होईल तुझं फौजदार
एका मुलाच्या शिक्षणामुळं
सारं उद्धरून जाईल कूळ
सुखी होईल सारं घरदार''[६]

म्हणजेच अस्पृश्यांच्या मुलांबरोबरच शिक्षणाचाही डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी तेवढ्याच गंभीरतेचे विचार केला होतो आणि ग्रामीण भागामध्ये तसेच समस्त वंचित, पीडित घटकाला वामनदादांच्या या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानामुळे एकप्रकारची संजीवनीच मिळाली होती.

वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील धार्मिक तत्त्वज्ञान :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक तत्त्वज्ञान अधोरेखित करणाऱ्या शेकडो कविता वामनदादांनी लिहिल्या आहेत.

भारतीय समाजाची पुनर्रचना व सामाजिक बांधणी समानतेवर आधारित व्हावी यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आयुष्यभर आपल्या लेखणीचा व वाणीचा विवेकनिष्ठपणे व तर्कशुद्धपणे वापर केला. त्यांच्या विचारांचा कार्याचा व तत्त्वज्ञानाचा सर्वाधिक भर भारतीय धर्मभेदावर, जातिभेदावर व विषमतावादी चातुर्वण्र्य व्यवस्थेवर आहे; कारण अस्पृश्यांच्या सर्व शोषणाचे आणि समस्यांचे मूळ यामध्येच दडले आहे. आकाशवाणीच्या दिल्ली केंद्रावरून १९५४ मध्ये 'माझ्या जीवनाचे तात्त्विक अधिष्ठान' या विषयावर दिलेल्या भाषणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, "स्वातंत्र्य, समता आणि सहभाव फ्रेंच राज्यक्रांतीवरून माझे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान मी उसणे घेतले आहे असे मात्र कोणी समजू नये. तसे मी केलेली नाही असे मी निक्षून सांगतो. माझ्या तत्त्वज्ञानाचे मूळ राजकारणात नसून धर्मात आहे. माझे गुरू भगवान बुद्ध यांच्या शिकवणीतूनच हे तत्त्वज्ञान मी स्वीकृत केलेले आहे."[८] हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक तत्त्वज्ञान वामनदादा कर्डक यांनी खेडोपाडी पोहोचविले. वामनदादा कर्डक लिहितात की,

"गुलामीची बेडी तोडली भीमाने
रूढी रांगड्याची झोडली भीमाने
इथे माणसाला हीन लेखणारे
ग्रंथ जाडे जाडे फाडले भीमाने
जुने सारे सारे गाडले भीमाने"[९]

म्हणजेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटना भारताला दिली. आपल्या लेखणीच्या एका फटकाऱ्याने त्यांनी मनुस्मृतिपुरस्कृत सर्व कायदे मातीत गाडले ही वास्तवता आपल्या कवितेच्या माध्यमातून वामनदादांनी अधोरेखित केलीआहे.

वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिक तत्त्वज्ञान :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक विचारांच्या आधारे वामनदादांनी येथील वर्णवादी, जातीयावादी, विषमतावादी हिंदू धर्म व्यवस्थेवर आपल्या कवितेवर आसूड ओढले आहे. या देशात सामाजिक सुधारणा घडवून आणावयाच्या असतील तर अगोदर चातुर्वण्र्यवादी हिंदू धर्मात सुधारणा कराव्या लागतील; कारण भारतीय समाजव्यवस्थेतील जातिभेद, धर्मभेद हे निसर्गनिर्मित नसून मानवनिर्मित आहेत. त्यामुळे मानवनिर्मित भेदाभेद संपविणे ही अशक्य गोष्ट नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक चळवळीचे, कार्याचे व तत्त्वज्ञानाचे नितळ प्रतिबिंब आंबेडकरवादी महाकवी वामनदादा कर्डकांच्या अनेक कवितांमधून उत्कटपणे उमटले आहे. या संदर्भात वामनदादा लिहितात की,

"सुरुंग साधे जसे फोडिती उत्तुंग डोंगरकडे
तसेच पाडा-गाडा येथे नीच नीतीचे मढे
त्या मढ्यावर शांतीखातर उंच उभारा गुढ्या
अन्यायाची चिरा चामडी, चिरा करा चिंधड्या"[१०]

अशाप्रकारे वामनदादांच्या काव्यामध्ये डॉ. बाबासाहेबांचे सामाजिक तत्त्वज्ञान आलेले दिसून येते. त्यामुळे सामाजिक जाणिवेच्या या कवितेतून अस्पृश्यांना प्रेरणा मिळते, स्फूर्ती मिळते. विषम समाजरचनेमुळे कोट्यवधी बहिष्कृतांचे जीवन उदास व उद्ध्वस्त झाले आहे. वर्षानुवर्षे समाजातला गावकुसाबाहेरील वर्ग हा दुर्लक्षित राहिला. त्याला मान-सन्मानाने जगण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दाखवलेला जीवनमार्ग हा दीपस्तंभ आहे कारण हा जीवनमार्ग सत्याचा व सुखाचा आहे. सर्वांगीण मानवी विकासाचा व कोणाचाही द्वेष, मत्सर न करणारा हा मार्ग आहे. म्हणून वामनदादा लिहितात की,

"मी समतेचा वैरी
मी समतेचा कैवारी
नव्या दमाचा, चेला भीमाचा
वामनचा सवंगडी मी
भीमरायाचा गडी, गडी मी"[११]

म्हणजेच मानवी विकासाची तत्त्वे लक्षात घेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रथम स्वतमध्ये अनेक पातळ्यांवर

प्रस्थापितांशी लढण्याचे सामर्थ्य निर्माण केले. नंतर आपल्या कोट्यवधी बांधवांच्या मुक्तीसाठी स्वतःला झोकून दिले. ही सर्व सामाजिक तत्त्वज्ञानाची भूमिका वामनदादांनी सामाजिक जाणीव ठेवून समाजातील शोषक, विषमतावादी प्रवृत्तीवर लेखणीतून आग ओकली. त्यांनी केवळ प्रस्थापितांवरच टीका केली असे नाही तर स्वार्थी प्रवृत्तीच्या व समाजहितास बाधा आणणाऱ्या स्वकीयांवरही टीका केली आहे. त्यांच्या कवितेतून विषमतावादी समाजव्यवस्थेविरुद्ध पेटून उठण्याची व लढण्याची प्रेरणा दिली. माणसाकडून होणारी माणसाची विटंबना थांबली पाहिजे. भाकरीसाठी माणसाला लाचार व्हावे लागू नये. प्रत्येक माणसाच्या वाट्याला सन्मानाचे जीवन आले पाहिजे. ही सामाजिक तत्त्वनिष्ठ भूमिका वामनदादांनी आपल्या कवितेतून मांडली आहे.

वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील राजकीय तत्त्वज्ञान :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे प्रखर लोकशाहीवादी नेते होते. व्यक्ती व समाज या दोन्हींच्या कल्याणाच्या दृष्टीने संसदीय लोकशाही शासनपद्धती ही सर्वोत्तम राज्यपद्धती आहे. अशी रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया या आपल्या राजकीय पक्षाची भूमिका राहील असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी निश्चित केले होते. अतिशय कठोर परिश्रम घेऊन डॉ. बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांमध्ये राजकीय चळवळ विकसित केली. या राजकीय तत्त्वज्ञानाची भूमिका मांडताना वामनदादा कर्डक लिहितात की,

"काल मुजरेच केले रे
माझ्या मेलेल्या बापाने,
आज मुजरे मला करिती
भीमाच्या प्रतापाने
गेली सारीच लाचारी
आज दिल्लीच्या दरबारी
मला नेऊन बसविले
सात कोटीच्या बापाने"[१२]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे विविध संस्था व संघटनांच्या माध्यमातून अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी मुक्तिलढे देत होते. १९३५ च्या राज्य सुधारणा कायद्यानुसार पुढील दोन वर्षांत भारतात निवडणुका होणार होत्या. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अस्पृश्य वर्गाला जे राजकीय प्रतिनिधित्व प्राप्त झाले होते त्याचा फायदा घेण्यासाठी एका मजबूत राजकीय पक्षाची गरज भासू लागली. भारतातील अस्पृश्य समाजात प्रामुख्याने मजूर व कामगार वर्गांचाच समावेश होता. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. या राजकीय पक्षांतर्गत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपली भूमिका मांडत असत सोलापूर येथील प्रचारसभेत मतदारांना योग्य उमेदवारांना मतदान करण्याचे आव्हान करताना ते म्हणतात की, "बंधुंनो, तुमच्या मताची किंमत मीठ-मिरची सारखी समजू नका. तुमच्या प्राणाइतकीच किंबहुणा जास्तच तुमच्या मताची किंमत आहे हे विसरू नका. भलत्याच उमेदवाराला मत घाल तर खाटकाच्या हातात बकऱ्यांनी सूरी दिल्यासारखे होईल."[१३] डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हे विचार आपल्या कवितेतून मांडताना वामनदादा म्हणतात की,

"मतांची मोट विकणारे
वोट फॉर नोट विकणारे
कुणाचे पाय चाटाया
वेळेला जात असतील का?
झोपडी जाळली ज्याने
त्याची ती क्रूरता विसरून
पैसे मिळताक्षणी त्याचे
गोडवे गात असतील का?"[१४]

म्हणजेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय पक्षाचे कार्य समाजातील उपेक्षितांसाठी पीडितांसाठी आहे. त्यात असणारे पुढारी, नेते केवळ नावासाठी नसून ते बहिष्कृतांच्या कामाचे असावे असे वामनदादांना वाटत होते

समारोप :

अशा प्रकारे वामनदादा कर्डक यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान हे आपल्या कवितेच्या माध्यमातून शैक्षणिक, धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, मानवतावादी व राष्ट्रीय एकात्मतेच्या माध्यमातून सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचविले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानाचा उद्देश सामाजिक न्याय हाच आहे. त्यामुळे हे आर्थिक तत्त्वज्ञान मानवतावादी होते हे वामनदादा कर्डक यांनी आपल्या कवितेच्या माध्यमातून प्रभावीपणे मांडलेआहे.

''सांगा आम्हाला बिर्ला बाटा, टाटा कुठाय हो।
सांगा धनाचा साठा आमचा वाटा कुठाय हो?''

अशी समाजवादी तत्त्वज्ञानाची सुटसुटीत मांडणी वामनदादा यांनी केली आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्त्व ज्या तत्त्वज्ञानाने, ज्या विचारांनी भारावलेले आहे, त्याच भारावलेपणातून त्यांच्या जीवनाचे तत्त्वज्ञान वामनदादा कर्डक यांनी साकार केले आहे, असे लक्षात येते. वामनदादा कर्डक यांच्या एकूण विचाराचा तत्त्वज्ञानाचा गाभा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा असलेला मानवतावाद हाच आहे. वामनदादा कर्डक यांनी अनेक कवितांमधून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या या मानवतावादी तत्त्वज्ञानाचे उत्कट व तरल दर्शन अगदी साध्या सोप्या लोकभाषेतून घडविले आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचा व तत्त्वज्ञानाचा चालताबोलता इतिहास म्हणजे वामनदादा कर्डक यांची कविता होय

संदर्भसूची :

१) काबळे, उत्तम : 'वामनदादांच्या गीतांतील भीमदर्शन, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००५, पृ. क्र. ७.
२) किता, पृ. क्र. १०.
३) मेश्राम, योगेंद्र, 'दलित साहित्य : उद्गम आणि विकास', श्रीमंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९९८, पृ. क्र. ११.
४) गांजरे, मा.फ. (संपा.) : 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे खंड-५, अशोक प्रकाशन नागपूर, १९७६, पृ.क्र. १३५.
५) गायकवाड, माधवराव (संपा.) : 'महाकवी वामनदादा कर्डक : समग्र वाङ्मय' खंड-१, संबोधी प्रकाशन, यवतमाळ, २०१०, पृ.क्र. २३४.
६) किता, पृ. क्र. ३७६.
७) किता, पृ. क्र. ३८०.
८) गायकवाड, प्रदीप (संपा.) : 'दलितांचे शिक्षण : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार, क्षितिज पब्लिकेशन्स, नागपूर, २००८, पृ. क्र. २३१.
९) गायकवाड, माधवराव : उपरोक्त, पृ. क्र. १३६.
१०) किता, पृ. क्र. २६१
११) गायकवाड, माधवराव : 'महाकवी वामनदादा कर्डक : समग्र वाङ्मय' खंड-२, संबोधी प्रकाशन, यवतमाळ, २०१०, पृ.क्र. २४५.
१२) कर्डक, वामन : 'मोहळ', आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, २०११, पृ. क्र.१४५.
१३) गांगरे, मा. फ. (संपा.) : 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे खंड-३, अशोक प्रकाशन नागपूर, १९७६, पृ. क्र. ५६.
१४) गायकवाड, माधवराव : 'महाकवी वामनदादा कर्डक : समग्र वाङ्मय' खंड-२, उपरोक्त, पृ.क्र. १९७.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

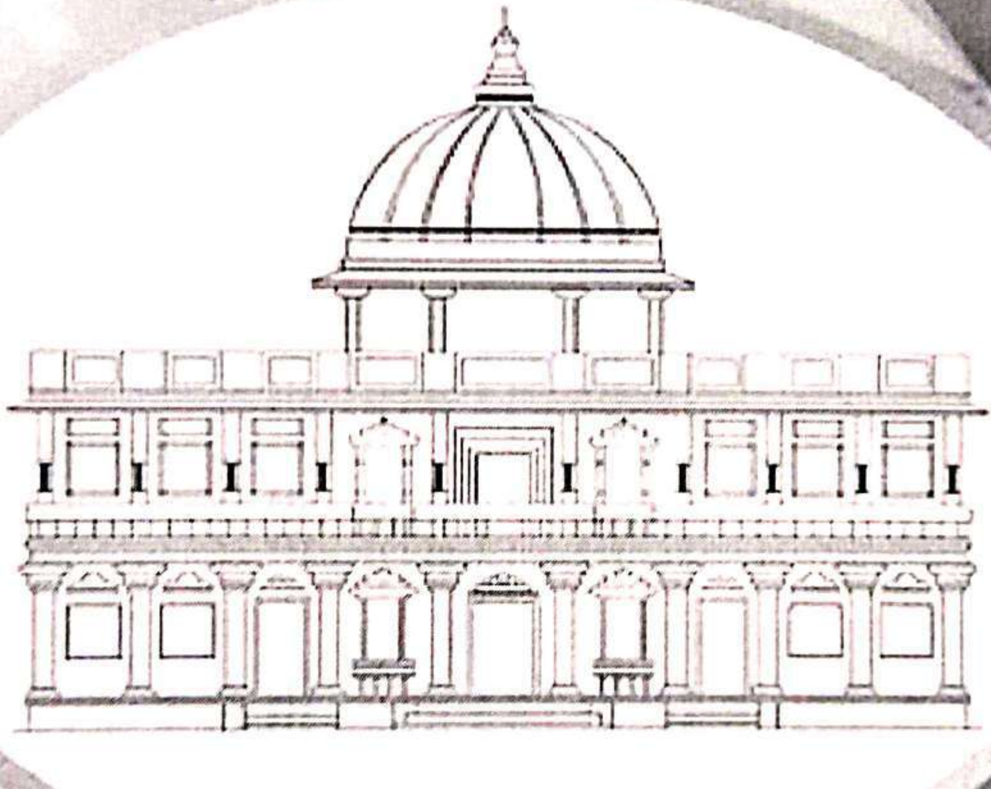

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

अनुक्रमणिका

१ भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में लेखकों का योगदान और भूमिका
- डॉ.शिल्पा दादाराव जिवरग, औरंगाबाद ----- १२

२ मराठवाड्यातील पाणी सुविधा
- श्री. ज्ञानेश्वर जिगे, औरंगाबाद------------ १८

३ सहस्त्रकातील जननायक : मोहनदास करमचंद गांधी
- डॉ.भुजंग पाटील, शिरूर (ता.), लातूर ------ २४

४ ब्रिटिशांचे पाणीपुरवठा संबंधीचे धोरण
- श्री. संतोष मारकवाड, सोलापूर ----------- ३२

५ ब्रिटिश कालखंडातील दुष्काळ धोरण (१८५८-१९०५)
- श्री.संतोष मारकवाड, सोलापूर------------- ४२

६ ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींच्या आरोग्याच्या समस्या
- एक अभ्यास, डॉ.सय्यद अफरोज अहमद, शिरूर (का.)-५२

७ आधुनिक भारताच्या जडणघडणीमध्ये डॉ.बी.आर.आंबेडकर, पं. नेहरू आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका
- डॉ.आशा पाटील, औरंगाबाद --------------- ५९

८ स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव - काही प्रश्न
- श्रीमती जयश्री बनसोड, औरंगाबाद --------- ६९

९ स्वातंत्र्यपूर्व कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व आर्थिक पर्यावरणाचा मराठी साहित्यावरील परिणाम
- डॉ.उत्तम कांबळे, सोलापूर --------------- ७३

१० स्वातंत्र्यपूर्व-ब्रिटिशांचे शेतकरी धोरण आणि सद्यस्थित सरकारचे शेतकरी धोरण -डॉ. जी. डी. रूपवते, पेठ, जि.नाशिक -- ८२

११ भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महात्मा गांधींचे योगदान
- डॉ.स्वाती कुरमे, किनवट, जि.नांदेड -------- ८६

भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में लेखकों का योगदान और भूमिका

- डॉ. शिल्पा दादाराव जीवरग, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

''७५ साल हुए आजादी को चलो,
आज फिर एकता दिखाते है।
मिलकर आजादी का
अमृत महोत्सव मनाते है।''

हमारा भारत अपने संस्कृती तथा सभ्यता की वजह से पूरे विश्व में जाना जाता है। हमारी संस्कृती भले ही पुरानी हो परंतु वह आज भी हमें सही दिशा दिखलाती है। हमारे देश की आजादी को ७५ साल होनेवाले है। इस सुनहरी आजादी के लिए कई वीर हँसते हँसते कुर्बान हो गये थे। उस समय प्रत्येक भारतीय आजादी के सुवह का स्वप्न लेकर सोता था। उस स्वप्न को पुरा हुए अव ७५ वर्ष होनेवाले है इसी खुशी का जश्न मनाने के लिए यह अमृत महोत्सव मनाया जा रहा है।

यह महोत्सव देश की स्वतंत्रता की ७५ वी वर्षगाँठ पर ७५ सप्ताह पूर्व प्रारम्भ हो गया है। पूरे देश में यह महोत्सव मनाया जा रहा है।

''दे दी हमे आजादी बिना खड्ग बिना ढाल
साबरमती के संत तूने कर दिया कमाल।''

आजादी के ७५ साल का अवसर बहुत गौरवशाली है। साबरमती आश्रम वही स्थान है जिसने मोहनदास को महात्मा बनते देखा, उन्होने पुरी दुनिया को सत्य, अहिंसा के मार्ग पर चलाया। ये ऐसा दौर था जिसमें देश के युवकों ने पूरे जोश से सहभाग लिया था। गांधीजी ने सत्य, अहिंसा का ऐसाा अचूक अस्त्र दिया, जिसने पुरी दुनिया के युद्ध में मरहम नही लगाया तो लडना भी सिखाया।

इस नये दौर में आजादी का अमृत महोत्सव मनाया जा रहा है। चतुर्दिक आजादी के उत्सव की दुंदुभि है। पर देखा जाए तो आदमी को बुनियादी जीवन

भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में लेखकों का योगदान और भूमिका

– डॉ. शिल्पा दादाराव जीवरग, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

''७५ साल हुए आजादी को चलो,
आज फिर एकता दिखाते है।
मिलकर आजादी का
अमृत महोत्सव मनाते है।''

हमारा भारत अपने संस्कृती तथा सभ्यता की वजह से पूरे विश्व में जाना जाता है। हमारी संस्कृती भले ही पुरानी हो परंतु वह आज भी हमें सही दिशा दिखलाती है। हमारे देश की आजादी को ७५ साल होनेवाले है। इस सुनहरी आजादी के लिए कई वीर हँसते हँसते कुर्बान हो गये थे। उस समय प्रत्येक भारतीय आजादी के सुबह का स्वप्न लेकर सोता था। उस स्वप्न को पुरा हुए अब ७५ वर्ष होनेवाले है इसी खुशी का जश्न मनाने के लिए यह अमृत महोत्सव मनाया जा रहा है।

यह महोत्सव देश की स्वतंत्रता की ७५ वी वर्षगाँठ पर ७५ सप्ताह पूर्व प्रारम्भ हो गया है। पूरे देश में यह महोत्सव मनाया जा रहा है।

''दे दी हमे आजादी बिना खड्ग बिना ढाल
साबरमती के संत तूने कर दिया कमाल।''

आजादी के ७५ साल का अवसर बहुत गौरवशाली है। साबरमती आश्रम वही स्थान है जिसने मोहनदास को महात्मा बनते देखा, उन्होने पुरी दुनिया को सत्य, अहिंसा के मार्ग पर चलाया। ये ऐसा दौर था जिसमें देश के युवकों ने पूरे जोश से सहभाग लिया था। गांधीजी ने सत्य, अहिंसा का ऐसाा अचूक अस्त्र दिया, जिसने पुरी दुनिया के युद्ध में मरहम नही लगाया तो लडना भी सिखाया।

इस नये दौर में आजादी का अमृत महोत्सव मनाया जा रहा है। चतुर्दिक आजादी के उत्सव की दुंदुभि है। पर देखा जाए तो आदमी को बुनियादी जीवन

ISSN No. 2394-5990

सुविधाएँ कितनी मुश्किलसे हासिल है। इस देश ने अकाल झेला है, महामारियाँ झेली है, एक महामारी झेल रहा है, लोग यहाँ से वहाँ दर-ब-दर हुए है। नौकरियाँ गँवाई है। आजादी को लेकर जो स्वप्न लेखकों, कवियों ने देखे हैं वे तमाम तरक्की के बावजूद शत-प्रतिशत प्रतिफलित होते हुए नही दिखते है। आजादी के अर्थ को कवियों-लेखकों ने अपनी अपनी तरह से देखा और रचा है।

आजादी का महत्त्व :

अच्छा है हम आजाद है, और भी अच्छा होगा यदि हम आजाद रहे, उससे भी अच्छा होगा यदि हम दूसरों को आजाद कर सके। गरीबी, भ्रष्टाचार, अज्ञानता और अंधविश्वास की गुलामी से इंसानों के बंधनों से आजाद हो गये, मन के कुसंस्कारों के बंधन से आजाद हो तो पूरी आजादी मिलेगी।

आजादी के बाद जिन रचनाकारों की सुनिश्चित पहचान बनी उनमें निर्मल वर्मा, कमलेश्वर, मोहन राकेश, अमरकांत, राजेंद्र यादव, विद्यासागर नौटीयाल, फणिश्वरनाथ रेणु, रांगेय राघव, हरिशंकर परसाई, मुक्तिबोध, कृष्णा सोबती, भीष्म साहनी, मार्कण्डेय जैसे नाम प्रमुखता से गिनाए जा सकते है। जैसे 'अंधेरे में' मुक्तिबोध की ऐसी कविता है, जिसमें पूँजीवाद की चरम विकृतियाँ और मूल्यों के पतन की ओर अग्रेसर व्यक्ति का पूरा अधोपतन दिखाई देता है।

कवियों की दृष्टि में आजादी :

आजादी के अर्थ को कवियों ने तथा लेखकों ने अपनी अपनी तरह से देखा और रचा है। 'अंधेरे में' मुक्तिबोध की ऐसी कविता है जिसमें वे कहते है -

ये सब के सब जितोरियों के दुभाषियो हैं, वे वकील है, वैज्ञानिक हैं, अध्यापक हैं, नेता है, दार्शनिक है, लेख है, कवि है, कलाकार है, यानी की कानून की भाषा बोलता हुआ, अपराधियों का एक संयुक्त परिवार है। गोरख पांडे ने आजादी के बाद चलाए गए कथित समाजवाद पर चुटकी लेते हुए लिखा था, समाजवाद बबुआ धीरे-धीरे आई धूमिल ने तो आजादी की व्यर्थता का खूब मजाक उडाया। 'पटकथा' धूमिल की एक ऐसी कविता है, जिसमें आजादी के उपरांत भारत का असली चेहरा दिखता है, हिंदी की आधुनिक पीढी के तेजस्वी कवि अरुण कमल ने जब लिखा था - ''प्रजातंत्र का महामहोत्सव, छप्पन विधी

ISSN No. 2394-5990

सुविधाएँ कितनी मुश्किलसे हासिल है। इस देश ने अकाल झेला है, महामारियाँ झेली है, एक महामारी झेल रहा है, लोग यहाँ से वहाँ दर-ब-दर हुए है। नौकरियाँ गँवाई है। आजादी को लेकर जो स्वप्न लेखकों, कवियों ने देखे हैं वे तमाम तरक्की के बावजूद शत-प्रतिशत प्रतिफलित होते हुए नही दिखते है। आजादी के अर्थ को कवियों-लेखकों ने अपनी अपनी तरह से देखा और रचा है।

आजादी का महत्त्व :

अच्छा है हम आजाद है, और भी अच्छा होगा यदि हम आजाद रहे, उससे भी अच्छा होगा यदि हम दूसरों को आजाद कर सके। गरीबी, भ्रष्टाचार, अज्ञानता और अंधविश्वास की गुलामी से इंसानों के बंधनों से आजाद हो गये, मन के कुसंस्कारों के बंधन से आजाद हो तो पूरी आजादी मिलेगी।

आजादी के बाद जिन रचनाकारों की सुनिश्चित पहचान बनी उनमें निर्मल वर्मा, कमलेश्वर, मोहन राकेश, अमरकांत, राजेंद्र यादव, विद्यासागर नौटीयाल, फणिश्वरनाथ रेणु, रांगेय राघव, हरिशंकर परसाई, मुक्तिबोध, कृष्णा सोबती, भीष्म साहनी, मार्कण्डेय जैसे नाम प्रमुखता से गिनाए जा सकते है। जैसे 'अंधेरे में' मुक्तिबोध की ऐसी कविता है, जिसमें पूँजीवाद की चरम विकृतियाँ और मूल्यों के पतन की ओर अग्रेसर व्यक्ति का पूरा अधोपतन दिखाई देता है।

कवियों की दृष्टि में आजादी :

आजादी के अर्थ को कवियों ने तथा लेखकों ने अपनी अपनी तरह से देखा और रचा है। 'अंधेरे में' मुक्तिबोध की ऐसी कविता है जिसमें वे कहते है -

ये सब के सब जितोरियों के दुभाषियो हैं, वे वकील है, वैज्ञानिक हैं, अध्यापक हैं, नेता है, दार्शनिक है, लेख है, कवि है, कलाकार है, यानी की कानून की भाषा बोलता हुआ, अपराधियों का एक संयुक्त परिवार है। गोरख पांडे ने आजादी के बाद चलाए गए कथित समाजवाद पर चुटकी लेते हुए लिखा था, समाजवाद बबुआ धीरे-धीरे आई धूमिल ने तो आजादी की व्यर्थता का खूब मजाक उडाया। 'पटकथा' धूमिल की एक ऐसी कविता है, जिसमें आजादी के ुपरांत भारत का असली चेहरा दिखता है, हिंदी की आधुनिक पीढी के तेजस्वी कवि अरुण कमल ने जब लिखा था - ''प्रजातंत्र का महामहोत्सव, छप्पन विधी

पकवान, जिसके मुँह में कौर मांस का उसको मगही पान।'' इससे आजादी के बाद को प्रजातंत्र की एक तसवीर दिखती है। जिसे आठवे दषक के कवि ने आंकी थी। आज भी पूँजीवादी, बाजारवादी सभ्यता में आम आदमी से ज्यादा कीमत बन रहे मॉल की हैं जिसके लिए विस्थापित जनता की कोई किमत नही। लीलाधर जगुडी की सर्वाधिक कविताएँ है, नाटक जारी है - की कविताएँ प्रजातंत्र के नाटक के दृश्यबंध जैसे है - जिसमें आजाद भारत की ही तथाकथित तसवीर दिखाई गई है। जिसमें वे आम आदमी के पक्ष में कहते है : हर हरियाली के हम अंतिम परिणाम है। हम जलेंगे तो धरती दूर से दिखाई देंगी काली और उपजाऊँ।

कविता भी अंतर्मन की खामोश उधेडबून न होकर समय से सवाों में बदलती गई। रघूवीर सहाय, राजकमल चौधरी, धूमिल, कुँवर नारायण और कैलाष बाजपेयी में होती हुई यह रचनाशीलता केदारनाथ सिंह, लीलाधर जगुडी, विनोदकुमार शुक्ल और देवीप्रसाद मिश्र तक हिंदी कविता को अपने नुकीले कथ्य, शिल्प और मुहावरों से संपन्न करती रही है। मुक्तिबोध इस दौर के सबसे जटील कवि के रूप में उभरे जिनके संग्रह 'चाँद का मुँह टेढा है' और धुमिल के संग्रह 'संसद से सडक तक' ने कविता की दिशा ही बदल दी। चाँद का मूँह टेढा है, गजानन माधव मूक्तिबोध अपने जीवन काल में मुक्तिबोध चाँद का मूँह टेढा है बग मूँह नही देख तके पर इसके प्रकाशन के बाद हिंदी कविता को प्रयोगवादी लटके-झटकों से दूर जीवन समय और राजनीतिक परिप्रेक्ष्य में कवि के उत्तरदायित्व से जोडा। मुक्तिबोध के इस संग्रह के बाद अकविता की अराजक मुद्राओं पर विराम लगा और कविता अपने हेतूओं और कसौटियों पर कसी जाने लगी। प्राय: लंबी कविताओं के इस संग्रह में मुक्तिबोध की चर्चित कविता अंधेरे में और ब्रह्मराक्षस जैसी कविताएँ संग्रहित है।

अराजकतावाद से कविता को मुक्ति दिलाने में धूमिल का योगदान सराहनीय है। साठ के आसपास उभरे अकविता का झीना प्रभाव उनकी प्रारंभिक कविताओं पर दिखाई देता है। किंतु १९७२ में आए उनके संग्रह संसद से सडक तक ने हिंदी कविता की दिशा बदल दी। पहली बार कविता सामाजिक बदलावों की नियामक की भूमिका में आई। नेहरू युग की विफलताओं व आजादी के मोहभंग ने धूमिल

ISSN No. 2394-5990

के आक्रोश कविता को एक नई शब्दावली दी। कविता में सामाजिक और राजनीतिक यथार्थ की भूमिका प्रबल हुई। उसमें चित्रित पटकथा उस समय की सच्चाई का आईना है।

लेखकों का यथार्थवाद और आजादी/ आजादी के लिए लेखकों का प्रतिदान:

आजादी के बाद से अब तक का यानी सत्तर साल का समय काफी उथल-पुथल भरा समय रहा है। न सिर्फ राजनीतिक स्तर पर बल्कि सामाजिक सांस्कृतिक स्तर पर भी बडे बदलावों का समय इसे कहा जा सकता है। आजादी के इन सालों में दुनिया बेहद बदली है। आजादी के समय में अज्ञेय, यशपाल, अमृतलाल नागर, भगवयतीचरण वर्मा, दिनकर, बच्चन, धर्मवीर भारती, केदारनाथ अग्रवाल, नागार्जुन, शमशेर, मुक्तिबोध, जैनेंद्रकुमार, भीष्मसाहनी आदि लेखकों ने अपने साहित्य से भारतीय समाज को अपने समय के वैविध्यपूर्ण यथार्थ से जोडने का यत्न किया। यह वह दौर था, जब भारती का उपन्यास 'गुनाहों का देवता' युवाओं के रोमांटिक मिजाज का आईना बन गया था। यशपाल के 'झूठा सच' की आँच बहुतों को दग्ध करती थी, आज्ञेय का 'नदी के द्वीप' चर्चा का विषय बना तो दिनकर की 'उर्वशी और संस्कृति' के चार अध्याय ने साहित्य रसिकों को बहुद आंदोलित किया। लेखकों ने अकाल, भुखमरी, संवंधो और मनुष्य में आते दुचित्तेपन को खुबी से अपनी कृतियों में चित्रित किया।

भीष्म साहनी के उपन्यास 'तमस' और राही मासूम रजा के 'आधा गाँव' के विभाजन ने देश को बहुत मार्मिक ढंग से चित्रित किया। फशीश्वरनाथ रेणू के 'मैला आँचल' उपन्यास में आजादी की उत्सवधर्मीता – आजादी के बाध धीरे-धीरे तिरोहित होने लगी। गाँव देहात के विकास की रूपरेखा बनने लगी थी पर जिस तरह जनता गरीबी रोग अंधविश्वास शोषण आडंबर और राजनीतिक आर्थिक व सामाजिक हालात से गुजर रही थी कथाकार फणीश्वरनाथ रेणू ने 'मैला आँचल' में पूर्णिया के मेरीगंज को केंद्र बनाकर स्वातंत्र्योत्तर भारत के पूख के इस पिछडे आँचल की एक जीवंत तस्वीर पेश की है।

'मैला आँचल' ने पहली बार हिंदी में आंचलिक उपन्यासों की नीव डाली। रेणू कहते थे, ''इसमें फूल भी है, शूल भी है, धूल भी है, गुलाब भी है और कीचड भी है। मैं किसी से दामन बचाकर निकल नही पाया।'' नाटकीयता से

परिपूर्ण 'मैला आँचल' का नायक एक युवा डाक्टर है जो अपनी पढाई पुरी करने के बाद पिछडे गाँव को अपने कार्य क्षेत्र के रूप में चुनता है और तरह-तरह के सामाजिक शोषण चक्रों में फँसी हुई जनता की पीडाओं और संघर्षों से जुडता है। वह बेशक कोई बडे बदलाव नही ला पाता किंतू गँवई चेतना में बदलाव की ख्वाहिश जरूर पैदा कर देता है। 'आधा गाँव' के रचयिता राही मासूम रजा अपने अंदाजेबयाँ से अपना अलग ही मुकाम रखते है। वे अपने १९६६ में प्रकाशित 'आधा गाँव' से उच्चकोटी के उपन्यासकारों में गिने जाने लगे। उत्तर प्रदेश के गाजीपूर के पास मुस्लिम बहुल गाँव गंगोत्री के इर्द-गिर्द गुने गए कथा संसार के बहाने रजा विभाजन के फलस्वरूप भारतीय मुसलमानों की त्रासदी का महाकाव्यात्मक शब्दांकन करते है, इस तरह 'आधा गाँव' विभाजनोत्तर संशयों और चिंताओं के परिप्रेक्ष्य में हिंदी का एक महत्त्वपूर्ण उपन्यास है।

कथाकार श्रीलाल शुक्ल जी का 'रागदरबारी' प्रसिद्ध उपन्यास है जिसके लिए उन्हे १९७० में साहित्य अकादमी पुरस्कार से सम्मानित किया गया। १९६८ में प्रकाशित 'रागदरबारी' स्वतंत्रता के बाद के भारत के देहाती जीवन की मूल्यहीनता को परत-दर परत खोल देता है। जिसकी कथा वस्तुत: लखनौ से कुछ दूर शिवपालगंज की है, जहाँ प्रगति और विकास की योजनाओं के बावजूद जीवन और समाज दोनों निहित स्वार्थी और ब्युरोक्रेसी के आगे लाचार है। स्वतंत्रता, न्यायपालिका, पंचायतराज, सहकारिता तथा अन्य संस्थाएँ कैसे चंद स्वार्थी ताकदों के हाथों पठपुतली बनकर रह जाती है इसका सच्चा और बेबाक नैरेटिव 'रागदरबारी' में दिखता है।

'आत्मकथा' (चार खण्ड' हरिवंशराय बच्चनजी के लिखित –'क्या भूलूँ क्या याद करुँ' (१९६९), 'नीड का निर्माण फिर' (१९७०), 'बसेरे से दूर' (१९७७) और 'दशद्वार से सोपान तक' (१९८५) चार खंडों की उनकी 'आत्मकथा' इस विधा को नए शिखर पर ले जाती है। इसके पहले खंड में उन्होंने अपने जीवन के अंतिम वर्षों के अनुभवों को शब्दबद्ध किया है। इस बहुआयामीय 'आत्मकथा' से न केवल बच्चन जी बल्कि उस पुरे युग के साहित्यिक घटनाक्रमों की जानकारी मिल जाती है।

ISSN No. 2394-5990

निष्कर्ष :

* आजादी के बाद से अब तक का यानी सत्तर साल का समय काफी उथल-पुथल भरा समय रहा है। न सिर्फ राजनीतिक स्तर पर बल्कि सामाजिक, सांस्कृतिक स्तर पर भी बडे बदलावों का समय इसे कहा जा सकता है।
* अज्ञेय, यशपाल, अमृतलाल नागर, भगवतीचरण वर्मा, दिनकर, बच्चन, धर्मवीर भारती, केदारनाथ अग्रवाल, नागार्जून, शमशेर, मुक्तिबोध, जैनेन्द्रकुमार, भीष्म साहनी आदि जिनके साहित्य ने भारतीय समाज को अपने समय के वैविध्यपूर्ण यथार्थ से जोडने का यत्न किया।
* कविता अंतर्मन की खामोश उधेडबून न होकर समय से सवाों में बदलती गई। रघुवीर सहाय, राजकमल चौधरी, धूमिल, कुंवरनारायण और कैलाश वाजपेयी से होती हुई यह रचनाशीलता केदारनाथ सिंह, जुगडी विनोदकुमार शुक्ल तक हिंदी-कविता को अपने नुकीले कथ्य शिल्प और मूहावरों से संपन्न करती रही है।
* श्रीलाल शुक्ल का उपन्यास 'रागदरबारी' जैसे आजादी के बाद की कारगुजारियों का कथा रिपोर्ताज है। यह उपन्यास आजादी के दो दशकों बाद लिखा उपन्यास है।
* छठे व सातवें दशक के आपतकाल, भूमंडलीकरण सांप्रदायिकता के उभार, भ्रष्टाचार व काले धन के घटाटोप और राजनिति के धर्म के संक्रमण ने तेजी से साहित्य को प्रभावित किया है।
* 'हर मन का उत्सव आजादी का अमृत महोत्सव है'।

संदर्भ :-

१) हिंदी साहित्य और संवेदना का विकास - रामस्वरूप चतुर्वेदी.
२) हिंदी साहित्य का सरल इतिहास - विश्वनाथ त्रिपाठी.
३) राग दरबारी - श्रीलाल शुक्ल.
४) मैला आँचल - फणीश्वरनाथ रेणू.
५) संसद से सडक तक - धूमिल
६) मुझे चाँद चाहिए - सुरेंद्र वर्मा
७) www.aajtak.in

* * *

संपादक
डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल
डॉ. मीना अग्रवाल

ISSN 0975-735X

शोध दिशा

56

UGC APPROVED CARE LISTED JOURNAL

अनुक्रम

साठोत्तरी हिंदी साहित्य : महिला कहानीकार/ **डॉ॰ शिल्पा दादाराव जीवरग** 15

साठोत्तरी हिंदी कविता में सामाजिक चेतना के विविध आयाम/ **प्रा॰ डॉ॰ संदीप जोतिराम किर्दत** 20

साठोत्तरी कविता में वैचारिकता/ **डॉ॰ भूपेंद्र सर्जेराव निकाळजे** 27

समकालीन हिंदी कविता : विविध आयाम/ **डॉ॰ सरोज पाटील** 32

वर्तमान काव्य में युग चेतना/ **प्रा॰ डॉ॰ शिवाजी उत्तम चवरे, डी॰ लिट्** 39

साठोत्तरी हिंदी साहित्य का सशक्त प्रवाह : हिंदी दलित कविता/ **डॉ॰ तांबोळी एस॰बी॰** 45

साठोत्तरी हिंदी कविता में जनवादी चेतना/ **प्रा॰ नवनाथ जगताप** 53

हिंदी सिनेमा में लोकसंस्कृति/ **डॉ॰ विनीता रानी** 57

मणि मधुकर के नाटकों में लोकगीत प्रणाली प्रयोग/ **प्रा॰ रुकसाना अल्ताफ पठाण** 63

साठोत्तरी उपन्यासों में पारिवारिक जीवनमूल्यों के नए प्रतिमान/ **कु॰ मेघा संभाजी तोडकर** 68

'मैं पायल' उपन्यास में किन्नर जीवन की त्रासदी और समाज की मूल्यहीनता/ **प्रवीण चौगुले** 74

साठोत्तरी काव्य में प्रगतिशील चेतना/ **डॉ॰ सविता शिवलिंग मेनकुदळे** 79

साठोत्तरी हिंदी कहानियों में नारी/ **डॉ॰ वर्षा गायकवाड** 86

जयश्री रॉय की कहानियों में चित्रित नारी/ **डॉ॰ संजय पिराजी चिंदगे** 89

साठोत्तरी हिंदी उपन्यासों में नारी-विमर्श/ **डॉ॰ भारत श्रीमंत खिलारे** 93

साठोत्तरी कहानी के विविध आयाम/ **डॉ॰ शहनाज महेमुदशा सय्यद** 100

साठोत्तरी हिंदी गजलों में सामाजिकता/ **डॉ॰ विनोद प्रभाकर चन्नाळे** 106

अज्ञेय के काव्य साहित्य का शिल्प विधान/ **प्रा॰ कैलास बबन माने** 111

साठोत्तरी हिंदी दलित आत्मकथा के विविध आयाम/ **डॉ॰ गोरखनाथ किसन किर्दत** 118

'अपना गाँव' : हाशिए के समाज की चेतना/ **डॉ॰ बालाजी वामनराव गायकवाड** 122

रामधारीसिंह दिनकर और श्यामनारायण पांडेय के काव्य में नारी के प्रति दृष्टिकोण/ **प्रा॰ वाघमारे के॰ एच॰** 129

वीरेंद्र जैन के 'डूब' उपन्यास में व्यक्त सामाजिक समस्याएँ/ **डॉ॰ उत्तम लक्ष्मण थोरात** 137

साठोत्तरी हिंदी कविता में अभिव्यक्ति स्वातंत्र्य की प्रासंगिकता (नारी के विशेष संदर्भ में)/ **डॉ॰ आर॰पी॰ भोसले** 141

अलका सरावगी के 'शेष कादंबरी' उपन्यास में चित्रित नारी विमर्श/ **जयश्री पांडुरंग चव्हाण, डॉ॰ शहनाज महेमुदशा सय्यद** 145

Attitude towards English language in the students preparing for MPSC exams in Kolhapur/ **Shriram Abhishek Dadasaheb** 150

साठोत्तरी हिंदी साहित्य : महिला कहानीकार

साठोत्तरी हिंदी साहित्य में महिला लेखिकाओं की कहानियों का विश्लेषण

डॉ॰ शिल्पा दादाराव जीवरग
एसोसिएट प्रोफेसर
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,
शिवाजीनगर, औरंगाबाद-431001

कहानी हिंदी साहित्य की एक महत्त्वपूर्ण विधा है। इस विधा ने अपने प्रारंभकाल से अब तक बहुत सारे उतार-चढ़ाव देखे हैं। आजादी के बाद कहानी साहित्य नई कहानी, सचेतन कहानी, अकहानी, समांतर कहानी, साठोत्तरी कहानी आदि विभिन्न संज्ञा धारण कर कथ्य और शिल्प की दृष्टि से वैविध्यशाली बनी है। कहानी की यात्रा में स्त्री-विमर्श अलग-अलग दौर की महिला कथाकारों द्वारा अलग-अलग दृष्टियों से देखा, जाँचा-परखा गया और फिर दधि से घृत के समान निकला स्त्री का वास्तविक स्वरूप।

आज हम साठोत्तरी हिंदी साहित्य में महिला लेखिकाओं की कहानियों का विश्लेषण देखेंगे। इस दौर की कहानियों में राष्ट्रीय भावनाएँ, यथार्थ के मर्मस्पर्शी संघर्ष, प्रगतिशीलता अधिक है। कहीं पर पारिवारिक जीवन की झाँकियाँ, जीवन के प्रति आस्था, मानवीय वेदनाएँ, मानवी संबंधों की खोज, गहराइयों में गूँजते अनेकों प्रश्न देखने को मिलते हैं।

साहित्य समाज का दर्पण कहलाता है। यदि किसी दौर के सामाजिक, राजनीतिक जीवन का अध्ययन करना हो अथवा उसके संबंध में जानना हो तो उस दौर का साहित्य हमारी मदद कर सकता है। एक अच्छा साहित्य मनुष्य जीवन तथा समाज की उन्नति, उत्थान तथा सुचरित्र के निर्माण में सहायक होता है। हिंदी भारत और विश्व में सर्वाधिक बोली जानेवाली भाषाओं में से एक है। उसकी जड़ें प्राचीन भारत के अवधी, मागधी, अर्धमागधी तथा मारवाड़ी जैसी भाषाओं के साहित्य को हिंदी का आरंभिक साहित्य माना जाता है। हिंदी साहित्य ने अपनी शुरुआत लोकभाषा कविता के माध्यम से की और गद्य का विकास बहुत बाद में हुआ। हिंदी का आरंभिक साहित्य अपभ्रंश में मिलता है।

हिंदी कहानियों का इतिहास भारत में सदियों पुराना है। आधुनिक हिंदी कहानी का आरंभ 20वीं सदी में हुआ। पिछले एक सदी में हिंदी कहानी ने आदर्शवाद, यथार्थवाद, प्रगतिवाद, मनोविश्लेषणवाद, आंचलिकता आदि के दौर से गुजरते हुए सुदीर्घ यात्रा में अनेक उपलब्धियाँ हासिल की हैं। आजादी के बाद हिंदी कहानी को नया संस्कार देनेवाले कहानीकारों ने कहानी को नई कहानी के नाम से अभिहित किया। दुनियाभर की संस्कृतियों ने हमेशा से ही विश्वास परंपराओं और इतिहास को भविष्य की पीढ़ी तक पहुँचाने के लिए कथाओं, कहानियों का उपयोग किया; क्योंकि कहानियाँ कल्पनाशीलता को बढ़ाती हैं। कहानी कहने और सुननेवाले के बीच समझ स्थापित करने के लिए सेतू का काम करती है। कहानियों के माध्यम से हम जुनून, भय,

ISSN 0975-735X

उदासी, कठिनाइयों और खुशियों को साझा करते हैं और हम अन्य लोगों के साथ सामान्य आधार पाते हैं ताकि हम उनसे जुड़ सकें और उनसे संवाद कर सकें। कहानियाँ सार्वभौमिक है, अर्थ और उद्देश्य है जो हमें खुद को बेहतर समझने में मदद करते है और दूसरों के साथ समानता पाते हैं। कहानी पात्रों की चारित्रिक विशेषताओं को उद्‌घाटित करना और कथा की गति को विकसित करना। कहानी हिंदी में गद्य लेखन की एक विद्या है।

साठोत्तरी महिला कहानीकारों की कहानियाँ

कहानी साहित्य के जन्म से ही हिंदी में महिला लेखिकाएँ कहानी लेखन कर रही थी। लेखिका के रूप में बंग महिला का नाम चिरस्मरणीय है–

(1) **श्रीमती राजेंद्रबाला**–आरंभ में इन्होंने बंगला कहानियों के हिंदी अनुवाद प्रस्तुत किए। बाद में कुछ मौलिक कहानियाँ भी लिखीं जिनमें 'दुलाईवाली' प्रसिद्ध है।

(2) **सुभद्राकुमारी चौहान**–सुभद्राकुमारी चौहान अपने युग की चर्चित कहानीकार रही हैं। पंद्रह वर्ष की आयु से ही आप कविता लिखती रहीं। राष्ट्रीय आंदोलन में सक्रिय भाग लेती रहीं। अपनी कहानियों में सरल शैली के द्वारा जीवन के मधुरतम भावुक क्षणों का चित्रण वे करती हैं। इनकी कहानियों में राष्ट्रीय भावनाएँ आदर्श और यथार्थ के मर्मस्पर्शी संघर्षों पर आधारित है। समसामायिक राष्ट्र की मानसिक स्थिति का पूर्ण परिचय इनकी कहानियों द्वारा होता है। इनके दो कहानी-संग्रह 'बिखरे मोती' और 'उन्मादिनी' प्रकाशित हुए हैं। नारी हृदय की कोमलता और उसके मार्मिक भाव पक्षों को नितांत स्वाभाविक रूप में प्रस्तुत करना सुभद्राजी की शैली का मुख्य आधार है।

(3) **सुमित्राकुमारी सिन्हा**–इनकी कहानियों में प्रगतिशीलता अधिक है। इनकी कहानियों में पति, संयुक्त परिवार, सामाजिक आचार संहिता आदि के नीचे सदियों से पिसती नारी का क्रंदन भी है और उसके विद्रोह की क्षुब्धवादी भी है। इनके दो कहानी-संग्रह 'अचल सुहाग' तथा 'वर्षगाँठ' प्रकाशित हो चुके हैं।

(4) **उषादेवी मित्रा**–इनकी कहानियों में कुछ भिन्नता है, जैसे–रोमानी, जीवन की घटनाओं में अनुभूति का एक सर्वथा नया बिंदू ढूँढ निकालना और समस्त घटना को नया अनुभव आपकी कहानी की विशेपता है। आपकी कहानियाँ सुलभ कोमलता से द्रवित हैं। इनकी 15 पुस्तकें प्रकाशित हो चुकी हैं। 'संध्या', 'पूर्वा', 'रात की रानी' और 'मेघमल्हार' इनके प्रमुख कहानी-संग्रह हैं। इनकी कहानियों में कुछ भिन्नता है।

(5) **कमला चौधरी**–इनकी कहानियों का हिंदी कथासाहित्य के विकास में बड़ा योग रहा है। इनकी कहानियों में पारिवारिक जीवन की झाँकियाँ और छोटी-छोटी घटनाओं का चित्रण हुआ है। कहानियों में जीवन के प्रति आस्था व्यक्त हुई है। इनकी रचनाओं में सहज मानवीय वेदनाएँ व्यक्त हुई हैं, बहुत ही गंभीर होकर व्यक्त हुई हैं। 'पिकनिक' और 'यात्रा' कहानी-संग्रह की अधिकांश कहानियाँ प्राय: इसी मानसिक स्थिति में अपना चिह्न अंकित करती है। अन्य कहानी संग्रह–'उन्माद', 'प्रसादी कमंडल' हैं।

(6) **रजनी पनिक्कर**–इनकी कहानियाँ 'मोमबत्ती', 'मन की सलवटें' 'जिंदगी' और 'गुलाब के फूल', 'जिंदगी के काँटे' और 'नारी नहीं नारी का विज्ञापन' प्रसिद्ध है। इनकी कहानी में उखड़ी हुई नारी को आधार बनाया गया है, जिसका प्रेम प्राय: कुंठित है। यह नारी परिवार में वो चाहे नौकरी पेशा हो या चाहे अपने परिवेश से कहीं हो मानवी संबंधों की खोज में अपने को

ISSN 0975-735X

उदासी, कठिनाइयों और खुशियों को साझा करते हैं और हम अन्य लोगों के साथ सामान्य आधार पाते हैं ताकि हम उनसे जुड़ सकें और उनसे संवाद कर सकें। कहानियाँ सार्वभौमिक है, अर्थ और उद्देश्य है जो हमें खुद को बेहतर समझने में मदद करते है और दूसरों के साथ समानता पाते हैं। कहानी पात्रों की चारित्रिक विशेषताओं को उद्‌घाटित करना और कथा की गति को विकसित करना। कहानी हिंदी में गद्य लेखन की एक विद्या है।

साठोत्तरी महिला कहानीकारों की कहानियाँ

कहानी साहित्य के जन्म से ही हिंदी में महिला लेखिकाएँ कहानी लेखन कर रही थीं। लेखिका के रूप में बंग महिला का नाम चिरस्मरणीय है–

(1) **श्रीमती राजेंद्रबाला**–आरंभ में इन्होंने बंगला कहानियों के हिंदी अनुवाद प्रस्तुत किए। बाद में कुछ मौलिक कहानियाँ भी लिखीं जिनमें 'दुलाईवाली' प्रसिद्ध है।

(2) **सुभद्राकुमारी चौहान**–सुभद्राकुमारी चौहान अपने युग की चर्चित कहानीकार रही हैं। पंद्रह वर्ष की आयु से ही आप कविता लिखती रहीं। राष्ट्रीय आंदोलन में सक्रिय भाग लेती रहीं। अपनी कहानियों में सरल शैली के द्वारा जीवन के मधुरतम भावुक क्षणों का चित्रण वे करती हैं। इनकी कहानियों में राष्ट्रीय भावनाएँ आदर्श और यथार्थ के मर्मस्पर्शी संघर्षों पर आधारित है। समसामायिक राष्ट्र की मानसिक स्थिति का पूर्ण परिचय इनकी कहानियों द्वारा होता है। इनके दो कहानी-संग्रह 'बिखरे मोती' और 'उन्मादिनी' प्रकाशित हुए हैं। नारी हृदय की कोमलता और उसके मार्मिक भाव पक्षों को नितांत स्वाभाविक रूप में प्रस्तुत करना सुभद्राजी की शैली का मुख्य आधार है।

(3) **सुमित्राकुमारी सिन्हा**–इनकी कहानियों में प्रगतिशीलता अधिक है। इनकी कहानियों में पति, संयुक्त परिवार, सामाजिक आचार संहिता आदि के नीचे सदियों से पिसती नारी का क्रंदन भी है और उसके विद्रोह की क्षुब्धवादी भी है। इनके दो कहानी-संग्रह 'अचल सुहाग' तथा 'वर्षगाँठ' प्रकाशित हो चुके हैं।

(4) **उषादेवी मित्रा**–इनकी कहानियों में कुछ भिन्नता है, जैसे–रोमानी, जीवन की घटनाओं में अनुभूति का एक सर्वथा नया बिंदू ढूँढ निकालना और समस्त घटना को नया अनुभव आपकी कहानी की विशेषता है। आपकी कहानियाँ सुलभ कोमलता से द्रवित हैं। इनकी 15 पुस्तकें प्रकाशित हो चुकी हैं। 'संध्या', 'पूर्वा', 'रात की रानी' और 'मेघमल्हार' इनके प्रमुख कहानी-संग्रह हैं। इनकी कहानियों में कुछ भिन्नता है।

(5) **कमला चौधरी**–इनकी कहानियों का हिंदी कथासाहित्य के विकास में बड़ा योग रहा है। इनकी कहानियों में पारिवारिक जीवन की झाँकियाँ और छोटी-छोटी घटनाओं का चित्रण हुआ है। कहानियों में जीवन के प्रति आस्था व्यक्त हुई है। इनकी रचनाओं में सहज मानवीय वेदनाएँ व्यक्त हुई हैं, बहुत ही गंभीर होकर व्यक्त हुई हैं। 'पिकनिक' और 'यात्रा' कहानी-संग्रह की अधिकांश कहानियाँ प्राय: इसी मानसिक स्थिति में अपना चिह्न अंकित करती है। अन्य कहानी संग्रह–'उन्माद', 'प्रसादी कमंडल' हैं।

(6) **रजनी पनिक्कर**–इनकी कहानियाँ 'मोमबत्ती', 'मन की सलवटें' 'जिंदगी' और 'गुलाब के फूल', 'जिंदगी के काँटे' और 'नारी नहीं नारी का विज्ञापन' प्रसिद्ध है। इनकी कहानी में उखड़ी हुई नारी को आधार बनाया गया है, जिसका प्रेम प्राय: कुंठित है। यह नारी परिवार में वो चाहे नौकरी पेशा हो या चाहे अपने परिवेश से कहीं हो मानवी संबंधों की खोज में अपने को

ISSN 0975-735X

अकेला पाती है।

सन् 1965 के बाद उभरती प्रतिभाओं में शशिप्रभा शास्त्री, मालती जोशी, मेहरून्निसा परवेज, सुधा अरोड़ा, सिम्मी हर्षिता, माया प्रधान, कृष्णा सोबती, मन्नू भंडारी, उषा प्रियंवदा, ममता कालिया, निरुपमा सेवती, दीप्ति खंडेलवाल, मृदुला गर्ग, मृणाल पांडे, मणिका मोहिनी, सूर्यबाला, प्रतिभा वर्मा आदि चर्चित कहानी लेखिकाएँ हैं।

साठोत्तरी कहानीकारों की कहानियों का कथ्य और चरित्रगत विश्लेषण

(1) 'गहराइयों में गूँजते प्रश्न' इस कहानी की लेखिका शशिप्रभा शास्त्री जी हैं। 'गहराइयों में गूँजते प्रश्न' सेक्स के धरातल पर लिखी गई कहानी है। रूप-सौंदर्य-विहीन नारी के अंदर करवट लेने वाले प्यार के सपनों और पुरुष की चाहत की कहानी है। इसमें प्यार और चाह के दमन से उत्पन्न उस भयंकर यौन विकृति का अंकन है जो होमोसैक्सुएलिटी की लैस्वियन्स प्रवृत्ति को जन्म देती है। पति द्वारा परित्यक्ता जया अपनी समस्त कुरूपता को कारण मान अपनी स्थिति से पूर्ण समझौता नहीं कर पाती। किसी भी विवाहित स्त्री को देख उसके अंदर की बेचैनियाँ असंख्य गुणित होकर उभरने लगती हैं। कालेज के ड्रामा से वह उमा को पुरुष का अभिनय करते देख मुग्ध होती है और यह लैस्वियन्स प्रवृत्ति इतनी प्रबल हो उठती है कि कोई भी व्यवधान इसे मान्य नहीं। होस्टल में डे स्कालर्स के आने की पाबंदी लगने पर वे बौखला उठती हैं और आगरा चली जाती हैं।

(2) 'पाँचवीं कब्र' मेहरुन्निसा परवेज की कहानी है। मृत्यु की भयंकर त्रासदी रहमान के घर त्योहार-सी खुशियाँ लाती हैं। रहमान की लड़ाई अपने स्तर की है वह कोई चंगेज खाँ या हिटलर नहीं है, जिसमें राज्यविस्तार की अदम्य लालसा ही मृत्यु के हादसे को खुशी कहती है। उसका संघर्ष अपने परिवार की जिजीविषा का है। हर खुदाई में उसे बीस रुपए मिलते हैं। पाँच कब्रों की खुदाई पर तो बेटी भी ब्याही जा सकती है, जिसके पहले ही दिन चढ़े हुए हैं। कफन की चादरों से घर के कपड़े बनते हैं और चढ़े दिनोंवाली जवान बेटी घर पर बैठी हुई हो तो उसका दहेज भी बन सकता है। क्या अंतर पड़ता है किसी के बच्चे का अकीका हो, मिलाद हो, मृत्यु हो या शादी हो। रहमान को तो हर ऐलान के पैसे मिलते हैं। हर ऐलान के पश्चात घर में गोश्त पकता है और घर भर चहक उठता है।

(3) 'गहरी नींद' शिवानी की कहानी है। भ्रष्टाचार-रिश्वत, सेक्स एवं काला बाजार 'गहरी नींद' होम फॉर फालेन 'वीमेन की अपराधिनियों के विस्तृत विवरण के साथ-साथ भ्रष्टाचार के अनेक स्तरों का पर्दाफाश करती है। यह भ्रष्टाचार कहीं रिश्वत के स्तर का है, कहीं सेक्स के स्तर का है और कहीं काला बाजार के स्तर का है। रिश्वत के स्तर का भ्रष्टाचार कश्मीर के रवींद्र पंडित और उसकी दूसरी पत्नी में देखा जा सकता है। रवींद्र पंडित के विषय में शिवानी जी लिखती हैं, 'घूस लेने में उसे कोई पार न पा सकता था। बड़े-बड़े नेताओं विद्रोही दल के कीमती यजमानों का वह मात्र पुरोहित था। उसके ओहदे की आड़ में लाखों की चरस और गाँजा एक सीमा से दूसरी सीमा को लाँघ जाता था।' अख्तरी भी अपने चरस-गाँजे का व्यापार खुले रूप में करने के लिए रवींद्र पंडित को शरीर की रिश्वत देती है। रवींद्र पंडित की दूसरी पत्नी पुलिस के संतरियों को अपनी 'गृहस्थी की कवायद' में जाती रहती है। कोई मटर छीलता, कोई बाग सींचता, कोई बच्चों को घुमाता और कोई गट्ठर के गट्ठर कपड़े धोता। प्रत्येक कुशल पुलिस अफसर की भाँति उसने पति के उत्कोच विभाग का पद स्वयं ग्रहण कर लिया था। रवींद्र पंडित

ISSN 0975-735X

को एक के पश्चात् दूसरी और तीसरी पत्नी बासी लगने लगती है।

अख्तरी का पति छूटा हुआ गुंडा है और अख्तरी के जुर्म वट की शाखाओं की भाँति फैले हैं। वह अंधा भिखारी बन जाता और अख्तरी उसकी लाठी थामे गोंडा, बस्ती, गोरखपुर, नेपाल, रोहतक अपने लहंगे के अद्भुत घरों में अफीम गाँजा छिपा-छिपाकर पहुँचाती है। यह काला बाजार रवींद्र पंडित जैसे रिश्वतखोर भ्रष्ट अधिकारियों की छाया में पनपता है।

(4) निरूपमा सेवती की 'टुच्चा' कहानी में संबंधहीनता का चित्रण है। निरूपमा सेवती की 'टुच्चा' संबंधहीनता में जी रही एक बेचैन युवती के निरर्थक हो चुके संघर्ष की कहानी है। संघर्ष की यह निरर्थकता उसमें खीझ, झुँझलाहट और क्रोध की अपेक्षा दयनीयता भरती है; क्योंकि उसे अब मालूम है कि कहीं कुछ बदल नहीं सकता। उसमें स्वीकृतियों की समझदारी आ चुकी है। वह जानती है कि छोटे भाई-बहन आज समर्थ हो चुके हैं। उन्हें अब दीदी से कोई मतलब नहीं। उस दिन गलती से ज्यादा गोलियाँ खा ली थीं। सब लोग बेतरह घबरा उठें। डाक्टर ने इंजेक्शन दिया था, लेकिन वह होश में नहीं आ रही थी, इसलिए डाक्टर की तसल्ली के बावजूद कोई आश्वस्त नहीं था। बहन भाई से कह रही थी, 'दीदी की पासबुक वगैरह कहाँ रहती हैं, यह भी कुछ मालूम है? अब कुछ हो गया तो?' उखड़े होश में उसने सुना था। ऐसी बातें वह बहुत जल्दी भुला देती है। वह भाई-बहन से जुड़े रहने के लिए अपने को विवश पाती है। पिता की मृत्यु के पश्चात संपूर्ण परिवार का पोषण करनेवाली युवती की परिवार में कोई अपेक्षा नहीं, सम्मान नहीं, सुरक्षा नहीं और अब आवश्यकता भी नहीं। 'बी' 'एफ' 'बॉस' आदि पुरुषों की वह प्रेयसी हो सकती है। पर वह प्रेमी नहीं, बॉस है। उसका संबंध मात्र उसके शरीर और अपने मनोरंजन से है।

(5) ममता कालिया की कहानी 'राएवाली' में पारिवारिक धरातल पर शोषण का चित्रण किया गया है। 'राएवाली' में शोषण के अनेक चित्र मिलते हैं। कालिंदी की सास बताती है, 'मैं ग्यारह साल की ब्याही थी। मेरी सास खड़े से पैर दबवाती थी सारी-सारी रात। ये जो अगले दाँत टूटे हैं, तभी के हैं। खड़ी-खड़ी एक बख्त उँघ गई। सास से दूसरी टाँग वह कसकर चलाई कि गिरी सामने के चौखट पे धम्म से। ऊपर के चार दाँत मगज में चढ़ गए।' यही औरत अपनी बहू का शारीरिक एवं मानसिक शोषण किया करती है। इसने बहू के लिए टुकड़ा-टुकड़ा नींद, रात-भर दबवाने, दिनभर काम करने और पति से अलग करने की यातनाएँ सँजोई हैं। तीसरी शोषक कालिंदी की जेठानी भी कम नहीं। यह कालिंदी की चीजों सेश्रृंगार कर कहा करती है, 'देखो हम पे कित्ती सजती है, तुम्हारी ये मामूली रकम। पहनने का ढब हो तो ठीकरे भी जवाहर।' कहानी का चतुर्थ शोषक मोहन है, जो पत्नी को परिवार की दासी बना अपनी हाजत वेश्याओं के यहाँ रफा किया करता है। उसकी मर्दानगी पत्नी को मारने, श्रवण कुमार बनने और कसैले बोल बोलने में है। यहाँ तक कि पत्नी को माँ की मृत्यु पर भी मायके नहीं जाने देता।

चित्रित कहानियों के निष्कर्ष

(1) 'गहराइयों में गूँजते प्रश्न' कहानी में लैस्वियन्स प्रवृत्ति और उसके मूल कारण का मनोविज्ञान प्रस्तुत किया गया है। प्रस्तुतिकरण में कहानी एकदम साधारण कोटि की है।

(2) 'पाँचवी कब्र' अस्तित्व के संघर्ष और मानवीय जड़ता का सशक्त चित्र उपस्थित करती है। वातावरण की सजीवता कथानक को पुष्ट आधार देती है। भाषा के कथ्यानुरूप उर्दू के शब्द आ गए हैं।

ISSN 0975-735X

को एक के पश्चात् दूसरी और तीसरी पत्नी बासी लगने लगती है।

अख्तरी का पति छूटा हुआ गुंडा है और अख्तरी के जुर्म वट की शाखाओं की भाँति फैले हैं। वह अंधा भिखारी बन जाता और अख्तरी उसकी लाठी थामे गोंडा, बस्ती, गोरखपुर, नेपाल, रोहतक अपने लहंगे के अद्भुत घरों में अफीम गाँजा छिपा-छिपाकर पहुँचाती है। यह काला बाजार रवींद्र पंडित जैसे रिश्वतखोर भ्रष्ट अधिकारियों की छाया में पनपता है।

(4) निरूपमा सेवती की 'टुच्चा' कहानी में संबंधहीनता का चित्रण है। निरूपमा सेवती की 'टुच्चा' संबंधहीनता में जी रही एक बेचैन युवती के निरर्थक हो चुके संघर्ष की कहानी है। संघर्ष की यह निरर्थकता उसमें खीझ, झुँझलाहट और क्रोध की अपेक्षा दयनीयता भरती है; क्योंकि उसे अब मालूम है कि कहीं कुछ बदल नहीं सकता। उसमें स्वीकृतियों की समझदारी आ चुकी है। वह जानती है कि छोटे भाई-बहन आज समर्थ हो चुके हैं। उन्हें अब दीदी से कोई मतलब नहीं। उस दिन गलती से ज्यादा गोलियाँ खा ली थीं। सब लोग बेतरह घबरा उठें। डाक्टर ने इंजेक्शन दिया था, लेकिन वह होश में नहीं आ रही थी, इसलिए डाक्टर की तसल्ली के बावजूद कोई आश्वस्त नहीं था। बहन भाई से कह रही थी, 'दीदी की पासबुक वगैरह कहाँ रहती हैं, यह भी कुछ मालूम है? अब कुछ हो गया तो?' उखड़े होश में उसने सुना था। ऐसी बातें वह बहुत जल्दी भुला देती है। वह भाई-बहन से जुड़े रहने के लिए अपने को विवश पाती है। पिता की मृत्यु के पश्चात संपूर्ण परिवार का पोषण करनेवाली युवती की परिवार में कोई अपेक्षा नहीं, सम्मान नहीं, सुरक्षा नहीं और अब आवश्यकता भी नहीं। 'बी' 'एफ' 'बॉस' आदि पुरुषों की वह प्रेयसी हो सकती है। पर वह प्रेमी नहीं, बॉस है। उसका संबंध मात्र उसके शरीर और अपने मनोरंजन से है।

(5) ममता कालिया की कहानी 'राएवाली' में पारिवारिक धरातल पर शोषण का चित्रण किया गया है। 'राएवाली' में शोषण के अनेक चित्र मिलते हैं। कालिंदी की सास बताती है, 'मैं ग्यारह साल की ब्याही थी। मेरी सास खड़े से पैर दबवाती थी सारी-सारी रात। ये जो अगले दाँत टूटे हैं, तभी के हैं। खड़ी-खड़ी एक बख्त उँघ गई। सास से दूसरी टाँग वह कसकर चलाई कि गिरी सामने के चौखट पे धम्म से। ऊपर के चार दाँत मगज में चढ़ गए।' यही औरत अपनी बहू का शारीरिक एवं मानसिक शोषण किया करती है। इसने बहू के लिए टुकड़ा-टुकड़ा नींद, रात-भर दबवाने, दिनभर काम करने और पति से अलग करने की यातनाएँ सँजोई हैं। तीसरी शोषक कालिंदी की जेठानी भी कम नहीं। यह कालिंदी की चीजों सेश्रृंगार कर कहा करती है, 'देखो हम पे कित्ती सजती है, तुम्हारी ये मामूली रकम। पहनने का ढब हो तो ठीकरे भी जवाहर।' कहानी का चतुर्थ शोषक मोहन है, जो पत्नी को परिवार की दासी बना अपनी हाजत वेश्याओं के यहाँ रफा किया करता है। उसकी मर्दानगी पत्नी को मारने, श्रवण कुमार बनने और कसैले बोल बोलने में है। यहाँ तक कि पत्नी को माँ की मृत्यु पर भी मायके नहीं जाने देता।

चित्रित कहानियों के निष्कर्ष

(1) 'गहराइयों में गूँजते प्रश्न' कहानी में लैस्वियन्स प्रवृत्ति और उसके मूल कारण का मनोविज्ञान प्रस्तुत किया गया है। प्रस्तुतिकरण में कहानी एकदम साधारण कोटि की है।

(2) 'पाँचवी कब्र' अस्तित्व के संघर्ष और मानवीय जड़ता का सशक्त चित्र उपस्थित करती है। वातावरण की सजीवता कथानक को पुष्ट आधार देती है। भाषा के कथ्यानुरूप उर्दू के शब्द आ गए हैं।

(3) 'गहरी नींद' अपने काव्य और संवेदना में भ्रष्टाचार के भिन्न रूप लिए है। पात्र पुरुष सुदर्शन है। भाषा उपमाओं और मुहावरों से जड़ी हुई है।

(4) महानगरीय जीवन की देन संबंधहीनता को स्वीकार न पानेवाली युवती का अस्तित्व गत संघर्ष ही यहाँ मुख्यत: उभरा है। नैतिकता मर चुकी है। कथानक मन:स्थिति प्रधान है। व्यक्ति आइडेंटिटी-रहित है। वातावरण महानगरीय है। भाषा में नवीन प्रयोग है। शैली स्मृतिपूरक है।

(5) 'राएवाली' समाज का स्त्री के प्रति उपभोगवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत करती है। 'राएवाली' के ससुराल के संदर्भ में स्त्री की अवस्था का चित्रण कहानी का फलक अत्यंत व्यापक बना देता है। व्यंग्य एवं भाषागत मुहावरा ममता कालिया की अद्वितीय विशेषता है।

संदर्भ

1. हिंदी साहित्य का इतिहास, डॉ॰ माधव सोनटक्के, विकास प्रकाशन
2. हिंदी साहित्य का इतिहास, आचार्य रामचंद्र शुक्ल
3. साठोत्तरी हिंदी कहानी और महिला लेखिकाएँ, डॉ॰ विजया वारद, (गगा) विकास प्रकाशन
4. साठोत्तर महिला कहानीकार, डॉ॰ मधु संधु

मो॰ 8275322794

Email : silpajivrag@gmail.com

IMPACT OF COVID-19 ON TOURISM SECTOR IN INDIA

Dr. Prashant N. Deshmukh
Associate Professor, Department of Economics, Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya, Aurangabad (M.S.).

Nupur Arvindkumar Chordiya-Solanki
Department of Economics, Dr. B.A.M.U. Aurangabad.

Abstract
The spread of Covid-19 created drastic impact on the tourism sector all over the world. Every activity related to tourism was adversely affected by Coronavirus. Before the pandemic, travel and tourism industry accounted for 16.91lakh crore that is 9.2% of India's GDP in 2018 and 42.673 million jobs created,8.1% of its total employment. Total contribution of travel nd tourism in GDP of India 191.3 US Billion $ in 2019 as well as 121.9 billion US $ in 2020. Growth rate of tourism 6.9% to 4.2% fall down due to covid-19. Purpuse of the study is to show impact of covid-19 on indian economy.
Keywords: Covid-19, Coronavirus, Tourism Industry, Foreign tourist.

Introduction:

The Tourism industry plays important role in the sustainable development .of India .Tourism Sector is a major source of revenue and employment.

It is a generator for employment, income tax collections and foreign exchange earnings. Travel and tourism is one of the largest industries in India, with a total contribution of over 247 billion U.S. dollars to the country's GDP and is estimated to double in the coming years. The tourism industry is highly competitive, .but suddenly Covid-19 pandemic came and the world faced worst situation.Covid-19 broke economic development as well as growth of world. Due to COVID-19 tourism is such highly affected sector and may remain affected in the long term. After spreading Covid-19 ,many countries completely/partially close their borders and cancelled all flights, and events including sports, entertainment, pilgrimages, conferences etc.Job opportunities in tourism sector is 334 Million in 2019 and 10.6% Contribution of all job.After covid-19 it Decreases 272 million job and 8.9% of all job.1 Global tourism has slowed down significantly. The number of international flights dropping by more than half, workforce also reduced .tourism indust huge loss due covid-19 pandemic.

Objectives of Study:

1. To study impact of Covid-19 in employment generation of tourism sector in India.
2. To study impact of Covid-19 on the arrival of foreign tourists as well as foreign exchange earnings.
3. To study impact of Covid-19 on the growth of tourism sector in India

4. To study initiatives taken by the Government of India during Covid-19 for tourism sector.

Research Methodology:

This research is based on secondary data collected from various sources, such as Authentic websites ,International reports ,population census data, etc. Economic survey and such other reports are used to analyze the development of the variable mentioned below.

India is one of the favored tourist destinations for both domestic and International tourists due to its unique natural endowments, culture, hospitality and its tourism industry generates employment opportunities for millions of job-seekers. Tourism is one of the sectors most affected by the covid-19 pandemic. Indeed, the number of foreign tourist arrivals declined by 84% between march and December 2020 compared with the previous year.(UNWTO)2 India is among the countries that have been worst affected by pandemic. Tourism sector estimated to have directly contributed 2.7 percent to GDP and 6.7 percent to the employment of the country in 2019-20. If indirect contribution were to be included in these estimates, the corresponding shares would go up to 5.2 percent and 15.3 percent, respectively. Pandemic not only impact of growth on tourism also caused significant economic slump , the sector would take some time to recover from The Travel Industry, which includes airlines, hotels and restaurants, will shrink by 50% in 2020, which would mean a significant loss of jobs and revenue. According to the International Air Transport Association (IATA), Airlines worldwide are expected to lose a record of $84 billion in 2020, more than three times the loss made during financial crisis. Revenue for the air transport industry have declined more than 60% in 2021.3 Most of the airlines are underground. Hotels are being closed due to fewer tourists and many five-star hotels turning into quarantine facilities. Most restaurants see operating costs rising further because of social distancing, hygiene, and sanitation-related costs. Therefore, sustaining during this crisis is a challenging task for the tourism industry.

Table 1 Impact of Covid-19 on Tourism Industry in India

Month and Year	Arrival of Tourists in India	Difference
April 2019	774651	--
May 2019	615136	-159515
Jun 2019	726446	+111310
July 2019	818125	+91679
August 2019	800837	-17288
Sep 2019	751513	-49324
Oct 2019	945017	+193504
Nov 2019	1092440	+ 147423
Dec 2019	1226398	+133958
April 2020	470	-1225928
May 2020	1329	-859
Jun 2020	4480	+3151
July 2020	6503	+2023

Aug 2020	11619	+5116
Sep 2020	18469	+6850
Oct 2020	30917	+12448
Nov 2020	60156	+29239
Dec 2020	79910	+19754

Source: Annual Report 2020-2021 Ministry of Tourism, GOI.4

Impact of Foreign tourist Arrival in April 2019 to Dec 2020:

Because of Covid-19 number of foreign arrivals decreased in April 2019 .Due to Covid-19 spreading firstly that time foreign tourist arrived 774651 in India ,then number of tourist arrivals declined 470 in April 2020. It is shows that covid-19 impact on tourist arrvel in India.

Table 2 Contribution of Travel and Tourism to GDP in India (in billion U.S. dollars.)

Year.	In billion U.S. dollars	Difference
2020	121.9	-69.4
2019	191.3	-56.07
2018	247.37	+15.36
2017	232.01	+12.29
2016	219.72	+18.29
2015	201.43	+15.8
2014	185.63	+ 12.72
2013	172.91	-------

Source: Statistic 2022

According to table no 2 data of tourism industry contribute for GDP in India 247.37 billion U.S. dollars in 2018 which was highest. Hence, impact of covid-19 GDP will Decreases and fall upto 121.9 billion U.S. dollars in 2020. Its difference on -69.4 U.S. dollars

Table 3 Foreign Exchange Earnings (in billion U.S. dollars)

Year	Earnings	Difference
2014	19.7	---------
2015	21.1	1.4
2016	23.15	2.05
2017	27.69	4.54
2018	28.59	0.9
2019	30.06	1.47
2020	12.08	-17.98

Source: Statistics 2022 5

From 2000 until 2019, the foreign exchange earnings from tourism had grown steadily. In 2019, the exchange earnings reached a new height of over 30 billion U.S. dollars .In 2020, foreign

exchange earnings from tourism industry across India amounted to over 12 billion U.S. dollars. Due to the Covid-19 pandemic and a lockdown imposed, the numbers did not rise much in the course of the year.

Government Initiative during Covid-19 pandemic: 6

The following steps have been taken to overcome the crisis caused by Covid-19 pandemic in the tourism sector:

1. Digital media will be utilized fully to promote and spread awareness about the tourist destinations and its activities.
2. To give all guidelines for Covid-19 safety and hygiene has been prepared in order to create awareness, training and assessment of compliance of the guidelines. The program is aimed at building the capacity of the Hospitality industry particularly small and medium units to restart and grow their business.
3. The Ministry of Tourism has developed an initiative called SAATHI (System for Assessment, Awareness & Training for Hospitality Industry), for effective implementation of Guidelines/SOPs issued with reference to COVID 19 and beyond for safe operations of Hotels, Restaurants, B&Bs and other units.
4. The Ministry of Tourism had launched the Dekho Apna Desh (DAD) initiative in January 2020. DAD is promoted extensively on social media accounts, website of the Ministry and by Domestic India Tourism offices. Under this initiative Ministry of Tourism carries out series of webinars showcasing the diverse culture, heritage, destinations and tourism products of the country.
5. To create mass awareness, the Ministry has also launched online pledge and Quiz on DAD on MyGov.in platform.
6. To promote domestic tourism the government has taken steps like promotion of products, festivals, cuisines etc. of the country on its social media handles. It is also organizing activities to promote the concept of Ek Bharat Shreshtha Bharat. It has commissioned aerial photography of several cities during the lockdown to promote these destinations.
7. The Ministry of Tourism has launched the Incredible India Tourist Facilitator (IITF) Certification Programmed– a digital initiative that aims at creating an Online learning platform with the objective of creating a pool of well trained and professional Tourist Facilitators across the country. This will help in creation of employment at the local level and even in the remote areas of the country having tourism potential.

Suggestions:

1. The Tourist must follow guidelines given by Government of India.
2. To organize skill development program for youth to use their potential for nation building. It will help to create self-employment and also help for poverty elimination program.
3. The Tourists must strictly follow government guidelines on international airports. International arrivals support government to follow safety and hygienic policy as well as spread awareness.

4. To involve local people to spread awareness about the tourist destinations and activities .it will help to give positive message for tourist till the situation becomes normal.

5. To promote tourism, all tourist destinations must be given all the basic facilities to feel them secured.

Conclusion:

In this scenario focus must be to revive the tourism sector and improve domestic tourism. This sector provide job and self-employment for youth. Also key factor to eliminate poverty.. To create awareness against Covid-19 as well. necessary to promote sustainable tourism policy must be redesigned and hope for to recover India.

References:

1. Global economic impact and tourism trends 2021,page no. 4
2. www.unwto.org
3. IATA annual review 2021, Page no. 16.
4. Annual Report, Ministry of Tourism, Government of India.
5. https://www.statista.com/statistics/206897/foreign-exchange-earnings-from-tourism-in-india-since-2000
6. www.pib.gov.in
7. Economic Survey of India : 2020-2021
8. Untcd Report on Covid-19 and Tourism update
9. Travel and Tourism Economic Impact 2021
10. global risk report 2022, World Economic Forum..
11. National Council for Applied Economic Research, India and the Coronavirus Pandemic.

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

ISSN 0973-8452

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

नियतकालिक

(त्रैमासिक)

अर्थसंवाद

भारतीय सौर फाल्गुन–आषाढ–शके १९४४

एप्रिल–मे–जून २०२२/खंड ४६, अंक १

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।
www.marthpari.org
(स्थापना वर्ष - १९७७)

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

लोककल्याणमूलस्य अर्थशास्त्रस्य सिध्दये।
शोधचर्चाविवादार्थ संवादोऽयं प्रवर्तित:।।

अर्थसंवाद

(तज्ज्ञ परिक्षित नियतकालीक)

eg.No. 31918/77 / ISSN 0973-8452

एप्रिल-मे-जून २०२२/ खंड ४६ / अंक १

प्रमुख संपादक
राहुल शं. म्होपरे
(देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर)

सहाय्यक संपादक
चंद्रकांत जाधव
।.च.वारणा महाविद्यालय, वारणानगर)

सल्लागार मंडळ
(२०२२-२५)
जे. एफ. पाटील
संतोष दास्ताने
मुक्ता जहागिरदार
के. के. पाटील

संपादकीय पत्रव्यवहार
राहुल शं. म्होपरे
'सर' निवास, री.स.नं. ३३/क/२,
प्लॉट नं. १८, लेक व्ह्यू कॉलनी,
दीपा गॅस गोडावूनच्या पाठीमागे,
उजळाईवाडी, ता. करवीर,
जि. कोल्हापूर - ४१६ ००४
भ्रमणध्वनी : ९९२३८७९०२०

लेखातील मते लेखकांचीच

अ नु क्र म णि का

१. अनिल बाबुराव सूर्यवंशी
कोरोनाच्या पार्श्वभूमीवर भारतातील आरोग्य... .... ३
२. राहुल शं. म्होपरे
कोल्हापूर संस्थानचे विकास प्रारूप ९
३. पी. एस. कांबळे
अपेक्षित अंदाजपत्रक आणि वास्तव अंदाजपत्रक... .... १५
४. रमेश ल. बिडवाई
ग्रामीणांना वर्षभर रोजगार देणारी योजना २३
५. पांडुरंग नामदेव डापके
भारतीय अर्थव्यवस्था:लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास संबंध ३२
६. विशाल चंद्रशेखर बेलुरे
प्रचरण विश्लेषणाद्वारे गृहीतकृत्याची चाचणी : एक टिपण ३८
७. शि. ना. माने - अर्थ शब्दांची वाट पाहे...
Freedom of Information ४५
८. जे. एफ. पाटील - अर्थ शब्दांची वाट पाहे...
New Welfarism, Crypto-currency, Block chain,
Mining and Stable Coin ४७
९. शिवकुमार खोबरे : अर्थ शब्दांची वाट पाहे...
Gig Economy and Zombie Company ४९
१०. संतोष दास्ताने : अर्थ शब्दांची वाट पाहे...
National Monetization Pipeline ५२
११. उत्तम वाकोडकर : पुस्तक परिचय
भारतातील आरोग्यसेवा व धोरण ५४
१२. एस.एस. कळमकर : पुस्तक परिचय
Contemporary Relevance of Thoughts and
Policies of Chhatrapati Shahu Maharaj ५९
१३. मारोती वि. तेगमपुरे : मराठी अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे
राष्ट्रीय वार्षिक अधिवेशन : २०२१-२२ कार्यवाहांचा अहवाल ६४
१४. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे : शोधनिबंध विषय रूपरेषा
आर्थिक सिद्धांतन व प्रायोगिक पद्धत ७०
१५. संतोष यादव : शोधनिबंध विषय रूपरेषा
१५वा वित्त आयोग : केंद्र-राज्य वित्तीय संबंधांची चिकित्सा ७२
१६. सुरेश जगताप : शोधनिबंध विषय रूपरेषा
डॉ.पंजाबराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख यांचे आर्थिक विचार ७६

ारतीय अर्थव्यवस्था : लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास संबंध

ांडुरंग नामदेव डापके †

स्तावना :-

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा त्या देशात ालब्ध असलेली नैसर्गिक साधनसामुग्री आणि ाकसंख्या या दोन घटकांवर अवलंबून असतो. नैसर्गिक ाधनसामुग्रीमध्ये भूमी, पाणी, हवा, जंगले आणि खनिजे ांचा समावेश होतो, तर विकासाच्या दृष्टीने कार्यक्षम ाकांची संख्या आणि त्यांची गुणवत्ता ही महत्त्वपूर्ण सते. नैसर्गिक साधनांचा योग्य वापर करून मानवच शाचा आर्थिक विकास करू शकतो. म्हणून आर्थिक िकासाच्या प्रक्रियेत मानवाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान ाप्त झाले आहे. लोकसंख्येविषयी अभ्यास हा अगदी ाचीन काळापासून केला जातो. परंतु सतराव्या शतकात िटनमधील जॉन ग्रँट या शास्त्रज्ञाने सर्वप्रथम लोकसंख्या ा संकल्पनेचा विकास केला. त्यांच्यानंतर ससमिल्व, ी, किंग, हॅले, मॉनटिम, थॉमस माल्थस आणि ार्ल मार्क्स या विचारवंतांनी लोकसंख्येविषयी अभ्यास रून आपले विचार मांडले. त्यापैकी थॉमस माल्थस ानी १७९८ मध्ये लोकसंख्याविषयक सिद्धांत मांडला. ामुळे लोकसंख्येचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करणारे पहिले विचारवंत म्हणून ओळखले जातात. प्राचीन काळी मानव जंगलात भटकून अन्न गोळा करीत असल्यामुळे त्याला जगण्यासाठी खूप संघर्ष करावा लागत होता. त्याचा परिणाम म्हणून त्या काळात लोकसंख्या कमी होती किंवा तिचे वाढीचे प्रमाण स्थिर होते. कालांतराने मानव वस्ती करून स्थिर स्वरूपाची शेती करू लागल्यामुळे अन्नधान्यात वाढ होऊन परिणामी लोकसंख्यासुद्धा वाढू लागली. पुढे औद्योगिक क्षेत्राचा जसजसा विकास होऊ लागला तसतशी लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढली. कारण औद्योगिक विकासानंतर लोकांचे राहाणीमान, खाणपाण आणि आरोग्यविषयक सुविधांमध्ये सुधारणा होऊन मृत्यूदरात घट झाली.

उद्दिष्ट्ये :-

१) लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास यांच्यातील संबंध अभ्यासणे.

२) लोकसंख्या वाढीचा नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

३) लोकसंख्या वाढीच्या स्थिरीकरणासाठी करण्यात आलेल्या उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

४) लोकसंख्या वाढीमुळे अर्थव्यवस्थेपुढे निर्माण झालेल्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

---

† सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद.
आजीव सभासद क्र. : १८६१, भ्रमणध्वनी : ९४०४४७५२३१, ई-मेल : dapkepn26@gmail.com

गाच्या लोकसंख्या वाढीची पार्श्वभूमी :

इ.स.१६५० पर्यंत जगाच्या लोकसंख्येची वाढ त्यंत संथगतीने होत होती. किंबहुना ती स्थिर होती. चे प्रमुख कारण म्हणजे या काळात लोकांना रोगराई, युद्ध आणि दुष्काळ या परिस्थितींचा सामना करावा लागत होता. यामुळे लोकसंख्येतील वाढ ही अत्यंत कमी होती हे आपल्याला पुढील तक्त्यावरून अधिक स्पष्ट होईल.

तक्ता क्र. १ जगाची लोकसंख्या (कोटीमध्ये)

अ.क्र.	इ.स. / वर्ष	जगाची लोकसंख्या
१	१६५०	५०
२	१८५०	१००
३	१९३०	२००
४	१९६०	३००
५	१९७५	४००
६	१९८७	५००
७	१९९९	६००
८	२०२५	८५०*

*(मागील वाढीवरून अंदाजे)

Source: Demographic year book - 2000.

तक्ता क्र. १ मध्ये जगाची लोकसंख्या दर्शविलेली हे. इ.स. १६५० मध्ये जगाची लोकसंख्या केवळ ० कोटी होती. पुढे ती दुप्पट होण्यासाठी तब्बल ०० वर्षे लागली. परंतु १९३० पासून जगाच्या कसंख्या वाढीचा दर हा खूपच जास्त असून याच गाने जर लोकसंख्या वाढत राहिली, तर २०२५ पर्यंत लोकसंख्या ८५० कोटीपर्यंत वाढेल असा अंदाज क्त केला आहे. याला कुठेतरी आळा बसावा म्हणून पूर्ण जगामध्ये ११ जुलै हा दिवस जागतिक लोकसंख्या न म्हणून साजरा केला जातो. सध्या जगाची कसंख्या ही ७.७ अब्ज इतकी आहे. ती २०३० आणि २०५० मध्ये अनुक्रमे ८.५ आणि ९.७ अब्ज की वाढेल असा अंदाज व्यक्त केला जात आहे. शा झपाट्याने वाढणाऱ्या लोकसंख्येला आळा लण्यासाठी व त्याच्या परिणामांबद्दल लोकांमध्ये गरूकता निर्माण करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांनी १ जुलै, १९८९ पासून हा दिवस जागतिक लोकसंख्या दिन म्हणून साजरा करण्याचं ठरविलं आहे. यानिमित्ताने कुटुंब नियोजन, दारिद्र्य, लैंगिक समानता, आरोग्य आणि शिक्षण याशिवाय स्पर्धा, रोड शो आणि पथनाटके अशा विविध सामाजिक कार्यक्रमांचे आयोजन करून जनजागृती केली जाते. सध्या भारताची लोकसंख्या ही जवळपास १३९.३४ कोटी तर चीनची लोकसंख्या जवळपास १४२ कोटी इतकी आहे.

तक्ता क्र. २ मध्ये भारताची लोकसंख्या दर्शविलेली आहे. सन १९०१ पासून ते २०११ पर्यंत लोकसंख्या सातत्याने वाढत गेलेली आहे. याचा अपवाद फक्त १९२१ ची जनगणना आहे. कारण १९११ ते १९२१ या दशकात लोकसंख्येत घट झालेली आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे साथीच्या आजाराला जवळपास १५ दशलक्ष लोक बळी पडल्याचा अंदाज आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर अन्नधान्य आणि आरोग्यविषयक सुविधांमध्ये वाढ झाल्यामुळे मृत्यूदर कमी झाला. परंतु जनन दर तोच राहिल्यामुळे १९५१ पासून लोकसंख्या

तक्ता क्र. २ भारताची लोकसंख्या

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (कोटीत)	लोकसंख्या वृद्धी	जन्मदर प्रति हजारी	मृत्यूदर प्रति हजारी	स्त्री-पुरुष प्रमाण दर हजार पुरुषांमागे	साक्षरता प्रमाण
१	१९०१	२३.८४	-	४८.१	४२.६	९७२	५.५५
२	१९११	२५.२१	५.७४	४९.२	४८.६	९६४	५.९२
३	१९२१	२५.१५	-०.२३	४६.४	३६.३	९५५	७.१६
४	१९३१	२७.९०	१०.९३	४५.२	३१.२	९५०	९.५०
५	१९४१	३१.८७	१४.२३	३९.९	२७.४	९४५	१६.१०
६	१९५१	३६.११	१३.३०	४०.०	१८.०	९४६	१६.६७
७	१९६१	४३.९२	२१.६३	४१.२	१९.२	९४१	२४.०२
८	१९७१	५४.८२	२४.८८	३७.२	१५.०	९३०	२९.४५
९	१९८१	६८.५२	२५.१३	३२.५	११.४	९३५	३६.१७
१०	१९९१	८४.४०	२३.१८	--	--	९२७	५२.२
११	२००१	१०२.७०	२१.६८	२६.१	८.७	९३३	६५.४
१२	२०११	१२१.०८	१७.९०	२१.८	७.१	९४३	७४.०४
१३	२०२१	१३९.३४	१५.०८	१७.४	७.१	१०२०	७५.००

Source: Economic Survey 2012-2013, भारतीय अर्थव्यवस्था: कदम विश्वास, गावंडे गणेश, https://www.statisticstimes.com (२०२१ ची आकडेवारी)

वाढीचा वेग प्रचंड मोठा राहून भारताची लोकसंख्या झपाट्याने वाढत गेली. भारतात स्त्री-पुरुष प्रमाण पाहाता १९०१ पासून २०११ पर्यंत पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या संख्येत काही अपवाद वगळता सातत्याने घट झाल्याचे दिसते. परंतु विशेष लक्षात घेण्यासारखी बाब म्हणजे जनगणना अहवाल २०११ नुसार स्त्री-पुरुष प्रमाण दरात ९४३ पर्यंत वाढ झाली, तर २०२१ च्या अंदाजानुसार, ही वाढ १०२० इतकी अधिक आहे. देशाच्या समतोल विकासासाठी स्त्री-पुरुष हे प्रमाण संतुलित असणे आवश्यक आहे. अन्यथा, समाजात अराजकतेसारखी परिस्थिती उद्‌भवू शकते.

लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास

देशाच्या विकासासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि मानवी साधनसंपत्ती या दोन घटकांची आवश्यकता असते. प्रत्येक व्यक्तीकडे कोणते ना कोणते कौशल्य असते. त्यामुळे त्यांच्या या कौशल्याचा उपयोग करून नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या साहाय्याने उपयुक्त अशी वस्तूंची निर्मिती करून तिचा वापर समग्र मानवी कल्याणासाठी करता येतो. ज्या देशाकडे असे विविध कौशल्य प्राप्त लोकसंख्या जास्त असेल त्या देशाचा आर्थिक विकास हा निश्चित अधिक असतो. याचाच अर्थ असा की, मानवी साधनसंपत्तीत केवळ संख्येला महत्त्व नसून, गुणात्मक दर्जाला महत्त्व असते. विशेष म्हणजे मानवाचा गुणात्मक दर्जा हा शिक्षणाद्वारे घडवून आणता येणे शक्य आहे. देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणताना केवळ यंत्रसामुग्री किंवा नैसर्गिक

र ाधनसंपत्ती असून चालत नाही तर ही यंत्रे चालवणारी ु शल आणि प्रशिक्षित व्यक्तींची आवश्यकता असते. ा ानव प्राणी हा मानवेतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा आहे. ा ामुळे तो भविष्यकाळाचा अंदाज घेऊन हवे ते कौशल्य ि र्माण करण्याचा सातत्याने प्रयत्न करत असतो. ज्या े ाामध्ये ही कौशल्ये अधिकाधिक विकसित होतील ता देश अधिक विकास साधून जगात आपला प्रभाव ि र्माण करू शकतो. मानवी साधनसंपत्तीची उपलब्धता स ाधारणत: लोकसंख्येच्या आकारमानाशी निगडित ा सते. परंतु नुसत्या आकारमानावरून मानवी स ाधनसंपत्ती ठरविता येत नाही. कारण त्या देशात ल ाकसंख्येचे आकारमान मोठे असून सुद्धा जर तेथे अ पंग, व्यंग, मंदबुद्धी, वृद्ध आणि बालकांची संख्या अधिक असेल तर अशा परिस्थितीत कार्यकारी लोकसंख्या कमी होऊन त्याचा परिणाम त्या देशाच्या आर्थिक विकासावर होतो. कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा त्या देशातील कार्यक्षम लोकसंख्येवर अवलंबून असतो. ज्या देशामध्ये कार्यक्षम लोकसंख्या अधिक असते त्या देशाचा आर्थिक विकास अधिक होतो. याउलट ज्या देशामध्ये अवलंबित लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक असते त्या देशाचा विकास कमी होतो. UNO च्या मते ० ते १४ वर्षे वयोगटातील लोकसंख्येला बालक, १४ ते ६० वयोगटातील लोकसंख्येला कार्यकारी लोकसंख्या तर ६० वर्षे वयाच्या पुढील लोकसंख्येला वयस्क संबोधले आहे. त्यांच्या मते, बालक आणि वयस्क गटातील लोकसंख्येवर देशाला उत्पादनापेक्षा अधिक खर्च करावा लागतो.

तक्ता क्र. ३ भारतातील वयोगटनिहाय लोकसंख्येची टक्केवारी

वर्ष	वयोगट		
	० ते १४ (बालक)	१५ ते ५९ (युवक)	६० पेक्षा जास्त (वृद्ध)
१९५१	३८.४	५६.०	५.५
१९६१	४१.०	५३.३	५.६
१९७१	४२.०	५२.०	६.०
१९८१	३९.५	५४.०	६.५
१९९१	३७.५	५५.७	६.८
२००१	३५.४	५७.०	७.५
२०११	३०.९	६०.५	८.६
२०२०	२६.१६	६७.२७	६.५७

Source: Census of India 2001 2011, Population Projections for India of States 2011-2036.

तक्ता क्र. ३ मध्ये भारतातील वयोगटनिहाय ल ाकसंख्येची टक्केवारी दर्शविलेली आहे. १९५१ मध्ये ० ते १४ वयोगटातील (बालकांची) संख्या ही ३८.४%, १५ ते ५९ वयोगटातील (युवकांची) संख्या ही ५६% व ६० पेक्षा जास्त वयोगटातील (वृद्धांची) संख्या ही ५.५% इतकी होती. १९५१ ते २०२० या सत्तर वर्षांच्या कालावधी दरम्यान १९६१ ते १९७१ या १० वर्षांच्या काळात बालकांच्या संख्येत वाढ झाली असून, १९८१ ते २०२० या कालावधीत त्यांच्या संख्येत सातत्याने घट झाली आहे. मात्र १९५१ ते २०२० या कालावधीत युवकांच्या आणि वृद्धांच्या संख्येत सातत्याने वाढ होत असल्यांचे दिसून येते. विशेष म्हणजे २०२० मध्ये

बालक आणि वृद्धांच्या प्रमाणापेक्षा युवकांचे प्रमाण हे खूप जास्त आहे.

१९५१ पासून भारताची लोकसंख्या ही झपाट्याने वाढत असल्याने तिने अर्थव्यवस्थेपुढे अनेक समस्या निर्माण केल्या आहेत. अशा वाढीव लोकसंख्येला जगविण्यासाठी उपलब्ध नैसर्गिक साधनसामुग्री, तंत्रज्ञान आणि भूमीचा अति वापर होऊन या सर्व घटकांवर त्याचा भार पडत आहे.

लोकसंख्या वाढीच्या समस्या व उपाय

लोकसंख्या वाढीच्या समस्या व त्यावरील उपाय पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

अ) लोकसंख्या वाढीच्या समस्या

१) भारताची लोकसंख्या प्रचंड वेगाने वाढत असल्यामुळे त्यातून अर्थव्यवस्थेसमोर अनेक गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे त्याचा कृषी, औद्योगिक आणि सेवा अशा तिन्ही क्षेत्रांवर प्रतिकूल परिणाम पडत आहे. हरितक्रांती, श्वेतक्रांती आणि नील क्रांतीमुळे आज आपण निश्चितच कमी भूक्षेत्रात अधिक धान्याचे उत्पादन घेत आहोत. एवढेच नव्हे; तर फलोद्योग विकासाच्या बाबतीत कॅलिफोर्नियाशी स्पर्धा करण्याचे सामर्थ्य भारतापाशी आहे. परंतु वाढत्या लोकसंख्येमुळे त्यावर नैसर्गिक व अन्न साधनसामुग्रीवर अतिरिक्त ताण पडून अन्न, वस्त्र आणि निवारा यासारख्या मूलभूत समस्यांमध्ये वाढ होत आहे. त्याचबरोबर सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण, रोजगार इत्यादीबाबत स्थिती दिवसेंदिवस गंभीर होत चालली आहे.

२) ग्रामीण भागातील स्त्रियांवर अपत्यांचे पालन, त्यांचे संगोपन, घरातील आणि शेतीतील कामे अशा अनेक जबाबदाऱ्या लादल्यामुळे या व्यापातून त्यांना डोकेसुद्धा वर काढावयास वेळ मिळत नाही. म्हणजेच वाढत्या लोकसंख्येचा अधिक भार हा प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील स्त्रियांना सहन करावा लागतो.

३) देशातील लोकांच्या दीर्घायुष्याचा विचार करता भविष्यात आयुर्मान ७५ वर्षांच्या पुढे जाऊ शकते. परंतु भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्ती समयी हे आयुर्मान केवळ ३२ वर्षांच्या जवळपास होते. आयुर्मानाचा विचार करता भविष्यात आपल्या देशातील वृद्धांची संख्या पाच पटीने वाढेल. यातून नंतर निवृत्ती वेतन, मोफत वैद्यकीय सेवा, ज्येष्ठ नागरिकांना पुरवाव्या लागणाऱ्या अन्य मोफत सेवा इत्यादींमध्ये वाढ होऊन देशाच्या सामाजिक सुरक्षेचा खर्च वेगाने वाढेल. सध्या व्हिएतनाम, फिलिपिन्स, चीन, थायलंड, मलेशिया आणि जपान इत्यादी देशांमध्ये ही समस्या गंभीर स्वरूपाची आहे. म्हणूनच भारतात लोकसंख्येच्या वाढीचा दर विशिष्ट पातळीवर स्थिर करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

४) लोकसंख्या वाढीमुळे अन्न, वस्त्र, निवारा, बेकारी, दारिद्र्य आणि रोजगार या प्रमुख समस्या तर जनतेपुढे आहेतच; पण त्याचबरोबर दिवसेंदिवस नैसर्गिक घटकांच्या अति वापरामुळे (उदा. पाणी, खनिज संपत्ती इ.) हे घटक संपुष्टात येत आहेत. तर दुसरीकडे औद्योगिकीकरणामुळे प्रदुषणाची समस्या निर्माण होत आहे.

ब) लोकसंख्या वाढीवर उपाय

१) लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी करण्यासाठी लोकसंख्या विशिष्ट पातळीवर स्थिर करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. लोकसंख्या विशिष्ट पातळीवर स्थिर करण्यास जितका अधिक कालावधी लागेल तितकाच स्थिरीकरण पातळीचा कालावधी सुद्धा अधिक असेल. म्हणूनच वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी लोकसंख्येचे स्थिरीकरण करून आर्थिक विकासाच्या वेगात वाढ करावी लागेल. विकासाचा वेग वाढविल्यामुळे अन्नधान्य, सार्वजनिक स्वच्छता आणि आरोग्याच्या सुविधा मिळू लागल्यास बालमृत्यू दर कमी होईल. त्यामुळे नवजात बालके जिवंत राहाण्याची खात्री वाढून जननक्षमता कमी होईल आणि याचा परिणाम म्हणून लोकसंख्या स्थिर होईल.

२) संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी विकास अहवालावरून असे दिसून येते की, ज्या देशांमध्ये दर हजारी बालमृत्यूचे प्रमाण कमी आहे तेथे बालकांचा जन्मदर कमी-कमी होत आहे. भारतातसुद्धा केरळ,

वा, तामिळनाडू इत्यादी राज्यांनी बालमृत्यूचे प्रमाण च कमी करण्यात यश मिळविले आहे. परंतु भारतात शेषतः ग्रामीण भागात अजूनही बालमृत्यूचे प्रमाण धिक असल्यामुळे जन्मदरसुद्धा अधिक आहे. तेव्हा रकारने या भागांमध्ये लक्ष केंद्रित करून आरोग्याच्या विधा वाढविणे गरजेचे आहे.

३) इतर देशांच्या तुलनेत भारतात आजही संतती तिबंधक साधनांचा वापर खूपच कमी केला जातो. व्हा अशा संतती प्रतिबंधक साधनांचा वापर रणाऱ्यांच्या संख्येत वाढ करून जन्मदर कमी करता े शक्य आहे. त्यामुळे निश्चितच लोकसंख्या वाढीच्या ाला आळा घालता येईल.

४) वृद्धांच्या संख्येतील वाढ ही समस्या म्हणून न यता त्याला वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहिल्यास ती एक ी ठरू शकते. कारण वृद्ध लोक हे अनुभवी असतात. यक्ष-अप्रत्यक्ष ते आपल्या सेवा समाजाला देतच सतात. मात्र तशा स्वरूपाच्या योजना देशाने तापासून तयार करून ठेवल्या तर निश्चितच या कांचा उपयोग देशाच्या विकासासाठी करता येईल.

५) लोकसंख्येच्या बाबतीत चीन आज जरी प्रथम मांकावर असला, तरी भारताच्या लोकसंख्येच्या ढीचा वेग विचारात घेतला तर भविष्यात भारत ाघाडी घेऊ शकतो. अति प्रमाणात लोकसंख्या वाढ अर्थव्यवस्थेसमोर अनेक आव्हाने निर्माण करीत सते. ज्या देशात लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण अधिक ाहे. अशा देशांनी ही समस्या न समजता तेथील रस्थितीनुरूप मनुष्य बळाचा योग्य वापर करून देशाच्या कासासाठी त्याचा उपयोग केला पाहिजे.

६) भारताची लोकसंख्या निश्चितच जास्त आहे. तु विशेष महत्त्वाची बाब म्हणजे या लोकसंख्येत णांची संख्या अधिक आहे तेव्हा या तरुणांना योग्य शा दाखवून त्यांचा उपयोग भारताला जगामध्ये ासत्तेचे स्थान मिळवून देण्यास करावा.

निष्कर्ष :

थोडक्यात आपल्याला असे म्हणता येईल की, लोकसंख्या वाढीचा आणि आर्थिक विकासाचा अगदी जवळचा संबंध आहे. एकीकडे लोकसंख्या वाढीमुळे नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर ताण पडत असून, अर्थव्यवस्थेसमोर खनिज, पाणी, शिक्षण, आरोग्य, अन्नधान्य आणि बेरोजगारीसारख्या समस्या निर्माण होत आहेत, तर दुसरीकडे याच वाढलेल्या लोकसंख्येचा योग्य वापर केल्यास त्याचा अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासावर अनुकूल परिणाम होत असल्याचे निदर्शनास येत आहे.

संदर्भग्रंथ :

१) भुतेकर डी.पी., कृषी अर्थशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, २०१५.
२) भांगे कालीदास, मुंढे चांगदेव; भारतातील लोकसंख्या, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद; २०१४.
३) जोशी शरद शंकर, भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २००७.
४) काटे डी.एस., अर्थसंपदा, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१८.
५) रायखेलकर, दामजी, भारतीय अर्थव्यवस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २००३.
६) झामरे जी.एन., भारतीय अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, २०१०.
७) Census of India 2001, Report and Tables on age, C-14, C-14SC C-14ST Volume-I, Registrar General Census Commissioner, India.
८) Census of India 2011, Population Projections for India of States 2011-2036, Report of the Technical Group on Population Projections, New Delhi, November 2019.
९) Economic Survey 2012-2013, Ministry of Finance, Government of India, New Delhi.

◆

UGC Care Listed Journal

ISSN-0976-5425

मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद

History Research Journal

Issue - XXVIII

इतिहास संशोधन पत्रिका

अंक अठ्ठावीसावा

कार्यकारी संपादक

डॉ. सोमनाथ रोडे

UGC Care Listed Journal

मराठवाडा इतिहास परिषद,
औरंगाबाद
(रजि.नं. एफ ८२० / दि. २६.०८.१९८२)

ISSN : 0976 – 5425

History Research Journal
इतिहास संशोधन पत्रिका

Issue. - XXVIII **May**
अंक - अठ्ठावीस **2022**

कार्यकारी संपादक
डॉ. सोमनाथ रोडे

: संपादकीय मंडळ :

डॉ. जाकेर पठाण प्रा. विजय पांडे
डॉ. सुभाष बेंजलवार डॉ. नारायण सूर्यवंशी
डॉ. प्रभाकर मिरकड डॉ. विनोद बोरसे
डॉ. बब्रुवान मोरे

या अंकात व्यक्त केलेली विचार-मते ही मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद अथवा संपादक किंवा संपादक मंडळ यांची अधिकृत मते नाहीत. त्यांच्याशी ते सहमत असतीलच असे नाही.

UGC Care Listed Journal

History Research Journal

इतिहास संशोधन पत्रिका

Issue. - XXVIII May

अंक - अठ्ठावीस **2022**

ISSN : 0976 – 5425

- **प्रकाशक :**

  प्रा. विजय पांडे

  सचिव, मराठवाडा इतिहास परिषद

  श्री संत सावता माळी महाविद्यालय, फुलंब्री

  जि. औरंगाबाद, भ्रमणध्वनी - ९४२२७ २३२७७

- **मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद**

- **संपर्क :**

  प्राचार्य डॉ. सोमनाथ रोडे

  कार्यकारी संपादक

  ४ - शारदानगर, अंबाजोगाई रोड, लातूर

  पीन : ४१३ ५३१ फोन : ०२३८२ - २२८०९०.

  भ्रमणध्वनी : ९४२१४ ८३६११, ७५१७९ ८५६९०

- **मुखपृष्ठ छायाचित्रे** - शिवप्रसाद डिझायनर्स, लातूर

- **मूल्य : रु. २००/-**

  पंचवार्षिक वर्गणी रु. १,०००/-

  दशवार्षिक वर्गणी रु. २,०००/-

- **प्रकाशन दि. ०१ मे २०२२**

- **अक्षर जुळवणी व मुद्रक :**

  विद्याभारती **प्रकाशन**

  गुजराती शाळेजवळ, मेन रोड,

  लातूर - ४१३ ५१२

The publication of the MSS/ Journals/Proceedings- financially supported by the Indian Council of Historical Research and the responsibility for the facts, stated, options expressed and conclusion researched is entirely that of the author/ authors of the articles and the Indian Council of Historical Research accepts no responsibility for them.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखक	पृष्ठांक	शीर्षक

कै. बापूसाहेब पाटील एकंबेकर महाविद्यालय, उदगीर येथे संपन्न झालेल्या ४० व्या अधिवेशनातील

डॉ. एस. एस. गाठाळ

यांचे बीजभाषण

आधुनिक विभाग

अ.क्र.	लेखक	पृष्ठांक	शीर्षक
१.	Smt. Sweta Pandey	२५	Tibetan Buddhist in India
२.	डॉ. सुभाष बेंजलवार	३३	महर्षि वि. रा. शिंदे आणि शेतकरी चळवळ
३.	डॉ. ओमशिवा लिगाडे	४१	ऐतिहासिक संशोधन आणि तळटीपा
४.	डॉ. गिरीधर सोमवंशी	४७	इतिहास आणि साहित्य संबंध
५.	डॉ. विजय पांडुरंगराव कुलकर्णी	५२	मराठवाड्यातील अवयवदान चळवळ: एक अभ्यास
६.	प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे	६०	स्त्रीवादी परिप्रेक्षातून हैद्राबाद मुक्ति-संग्रामाच्या इतिहास लेखनाचे अवलोकन
७.	श्री. भुजंग रामराव बोबडे	६६	जळगाव जिल्ह्यातील वस्तुसंग्रहालये व वैयक्तिक संग्रहांचा वारसा
८.	डॉ. सुरेश किशन भदरगे	७४	शहीद भगतसिंह - सशस्त्र और सामाजिक क्रांति के प्रणेता
९.	डॉ. बाबासाहेब केशवराव शेप	८०	अंबाजोगाईच्या शैक्षणिक कार्यात बाबासाहेब परांजपे यांचे योगदान
१०.	कु. भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे	८६	यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची आंदोलने
११.	डॉ. मनोहर सुबराव कोळसेकर	९३	कोल्हापूर राज्यातील सामानगडच्या गडकऱ्यांचा उठाव
१२.	डॉ. सुरेश प्रसाद पाण्डेय	१००	आचार्य नरेन्द्र देव जी के इतिहास लेखन और चिन्तन की दृष्टी (काशी विद्यापीठ के सन्दर्भ में)

६

स्त्रीवादी परिप्रेक्षातून हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहास लेखनाचे अवलोकन

प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे

पं. जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद

भारतीय इतिहास लेखनात आपापल्या गट समूहाच्या हितसंबंधांना आणि सत्ताकारणाला पूरक असे इतिहास लेखन करणारे लेखनप्रवाह विकसित झाले आहेत. साम्राज्यवादी, राष्ट्रवादी, मार्क्सवादी, जनसामान्यवादी आदी इतिहास लेखनप्रवाहांच्या योगदानातून आधुनिक भारताचे इतिहास लेखन आणि पुनर्लेखन मार्गस्थ झाले आहे. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याप्रमाणे हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातही समाजवादी, राष्ट्रवादी, मार्क्सवादी, हिंदुत्ववादी, आंबेडकरवादी विचारप्रवाहांनी आणि संघटनांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाच्या अखेरच्या टप्प्यात आणि त्यानंतर हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम आणि त्यातील मराठवाडा विभागाचे योगदान यावर प्रत्यक्ष सहभागी स्वातंत्र्यसैनिक, त्यांचे नातेवाईक व त्यांच्या विचार प्रभावाखाली लेखक, विचारवंत आणि इतिहास संशोधक यांच्याकडून इतिहास लेखन झाले आहे. राष्ट्रवादी, समाजवादी, मार्क्सवादी, हिंदुत्ववादी, दलित, आदिवासी यांच्या बरोबरीने स्त्रियासुद्धा भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी झाल्या होत्या. "वर्ग, वंश, जात आणि पुरुषप्रधानता याचे वर्चस्व असलेल्या समाजात स्त्रियांची पूर्ण कोंडी करून त्यांना मूलभूत हक्कापासून वंचित ठेवले होते. विवाह, घटस्फोट, कुटुंबसंस्था, सार्वजनिक जीवन याबाबत त्यांच्यावर अत्यंत कडक निर्बंध लादले होते. त्याबाबत इच्छा किंवा मत व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य त्यांना नव्हते."[१] अशा प्रतिकूल सामाजिक परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात स्त्रियांनी बजावलेली भूमिका आणि त्यांचे योगदान निश्चित गौरवशाली आहे; परंतु हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाच्या मुख्य इतिहास लेखनप्रवाहात स्त्रियांच्या योगदानाची अत्यंत नगण्य दखल घेतली आहे. त्यामुळे हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाचे स्त्रीवादी आणि लिंगभावलक्ष्मी परिप्रेक्षातून आकलन होण्यासाठी हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहास लेखनाची पुनर्मांडणी होणे आवश्यक आहे.

या प्रमुख हेतूने प्रस्तुत शोधनिबंधाची रचना केली आहे. त्यासाठी हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाच्या राष्ट्रवादी, धर्मनिरपेक्ष, समाजवादी, हिंदुत्ववादी, मार्क्सवादी, दलित आणि महिला केंद्रित लेखनाचा आधार घेतला आहे.

स्त्रीवादी इतिहास लेखन ही अत्यंत व्यापक अशी संज्ञा आहे. तिने मानवी समाजातील सर्व ज्ञानाच्या शाखा प्रभावित केल्या आहेत. स्त्रीवादाची आणि इतिहास लेखनाची नेमकी संदर्भ चौकट उपलब्ध झाल्यास इतिहास क्रमातील योग्य अन्वयार्थ पुढे आणणे शक्य होते.[२] भारतीय इतिहास लेखनाच्या संदर्भात स्त्रीवादी इतिहास लेखनाचा विचार गेल्या चार-पाच दशकांपासूनचा विचार आहे. साधारणपणे १९७० च्या दशकांत स्त्रीवादी चळवळी आणि त्यातून प्रेरित होऊन सुरु झालेल्या 'स्त्री' केंद्रित अभ्यासाने इतिहासाचे स्वरुप पालटून टाकले आहे. त्याने मुख्य प्रवाही इतिहास लेखनातील मानकांना प्रश्नांकित करून प्रचलित इतिहास लेखनामध्ये पेरलेल्या पितृसत्ताक धारणा आणि स्त्रियांना गौणत्व देणाऱ्या सामाजिक, धार्मिक व राजकीय संस्थांचे वास्तव उघड केले आहे.

स्त्रीवादी इतिहास लेखन ही अचानक निर्माण झालेली प्रक्रिया नाही. स्त्रियांचा इतिहास, लिंग भावात्मक इतिहास, स्त्रीवादी इतिहास असे स्त्रीकेंद्रित इतिहास लेखनाचे विविध टप्पे जागतिक आणि भारतीय इतिहास लेखनात दिसतात. स्त्रियांचे दास्य का व कसे निर्माण होते याचे स्पष्टीकरण शोधताना स्त्रीमुक्ती चळवळीला स्त्रियांचा इतिहास अभ्यासण्याची गरज वाटली. त्यातून स्त्रीवादी इतिहास लेखनाचा एक ज्ञानशाखा म्हणून उदय झाला.[३] भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहास लेखनात ती अनुस्यूत आहे. त्यामुळे हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहास लेखनात स्त्रियांच्या योगदानाची दखल घेणारे इतिहास लेखन झाले. मात्र त्यामध्ये 'स्त्री' प्रश्नाला केंद्रस्थानी ठेवणारा आणि स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारा साकल्यपूर्ण दृष्टिकोन आजपर्यंत विकसित झाला नाही. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहास लेखनात स्त्रियांच्या योगदानाची दखल घेणारे जे काही लेखन झाले आहे त्यामध्ये तारा परांजपे लिखित 'अबला नाही सबला आम्ही', ज्योत्स्ना घारपुरे यांचे 'अशा लढलो आम्ही', कुलकर्णी दिगंबर लिखित 'हैद्राबाद मुक्तिलढ्यातील अग्नी शिखा' या लेखनाबरोबर श्रीमती शुभदा भालेराव, मीनाक्षी अंबोरे आणि झिनतुन्नीसा बेगम, स. म. अली यांचे विद्यापीठ स्तरावरील पीएच्.डी. साठीचे संशोधन महत्त्वपूर्ण आहे.

हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहास लेखनातून प्रतीत होणारा मुक्तिसंग्रामातील महिलांचा सहभाग, त्याचे स्वरूप, व्याप्ती आणि मर्यादा यांचे आपल्याला योग्य आकलन होण्यासाठी तत्कालीन राजकीय वास्तवाचे आकलन जसे आवश्यक आहे तसे तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे वास्तव भान असणे गरजेचे आहे. त्यासाठी आपल्याला 'Social history is the history of the people and it deals with the thought and work, the daily life, the believe, the needs and the habits of our ancestor'[४] ब्लॉक या डच इतिहासकाराने सामाजिक इतिहासाची सांगितलेली परिमाणे लक्षात घ्यावी लागतात. स्त्रियांचा स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभाग अभ्यासताना सामाजिक इतिहासाची परिमाणे विचारात घ्यावी लागतात. सामाजिक इतिहास म्हणजे लोकांचा इतिहास असतो. त्यामध्ये पूर्वजांचे कार्य, विचार, नित्य जीवन, श्रद्धा, गरजा, सवई इत्यादींचा समावेश असतो. लोकलढ्यातील महिलांच्या सहभागाचा विचार करताना त्यांचा लोकलढ्यातील सहभाग, वैचारिक बैठक व त्यांचे चळवळीतील योगदान इत्यादी पैलू विचारात घ्यावे लागतात.[५] असे म्हणत तत्कालीन वर्ण, वंश, जात आणि पितृप्रधान समाजात स्त्रियांवर लादलेल्या निर्बंधाकडे हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहास लेखनात दुर्लक्ष केले जाते. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील स्त्रियांचा सहभाग, स्वरुप, व्याप्ती व मर्यादा यांचे वस्तुनिष्ठ आकलन होण्यासाठी संस्थानातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व शैक्षणिक परिस्थिती आणि मुक्तिलढ्याचे नेतृत्व, सहभागी संघटना, कार्यकर्ते आणि मुक्तिसंग्रामविषयक लेखन करणारे लेखक, संशोधक यांचा स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन लक्षात घ्यावा लागतो. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाचे सेनानी स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी हैद्राबाद संस्थानाच्या प्रश्नासंदर्भात व्यक्त केलेले मत येथे लक्षात घेण्यासारखे आहे. ते असे म्हणतात की, हैद्राबाद संस्थानातील विद्यमान परिस्थितीचे मूळ राजकीय प्रश्नात आहे. इतरत्र त्याचा शोध करू नका. संस्थानातील अज्ञान व अंध:कार दूर करण्यासाठी विद्यमान राजकीय परिस्थिती बदलणे अगत्याचे आहे तसेच समाज सुधारणेचा प्रश्न हा महाराष्ट्राच्या इतर भागांत ज्या पद्धतीने उपस्थित झाला व हाताळला गेला त्या पद्धतीने हैद्राबाद राज्याच्या अंतर्गत सुधारणेचा प्रश्न समजून घेता येणार नाही.[७] यावरून भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील राजकीय सत्तांतराला प्राधान्य देणारा दृष्टिकोन हैद्राबाद मुक्तिलढ्यातही प्रभावी असल्याचे दिसते. ब्रिटिशव्याप्त पश्चिम महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्याचा लढा हा अखिल भारतीय लढ्यातच अंतर्भूत होता. तेथील शैक्षणिक, राजकीय आणि सामाजिक वातावरण स्त्रियांच्या स्वतंत्र लढ्यास पोषक होते व

पुरुषांचा स्त्रियांविषयीचा दृष्टिकोन उदार स्वरूपाचा होता. निजामी राजवटीत इंग्रजी राजवटीपेक्षा अधिक जाचक बंधने होती. स्त्रियांना कोणतेही स्वातंत्र्य नव्हते.[८] निजाम राजवटीतील भाषणस्वातंत्र्य, लेखनस्वातंत्र्य व संघटन स्वातंत्र्यावरील निर्बंध आणि शिक्षण सुविधांच्या अभावाने स्वातंत्र्य संग्रामातील महिलांचा सहभाग मर्यादित झाला हे वास्तव संपूर्णत: खरे नाही. कारण हैद्राबाद संस्थानातील पुरुषप्रधान हिंदू आणि मुस्लिम समाजव्यवस्थेने स्त्रियांवर लादलेली बंधने, निर्बंध आणि एकंदरीतच दैनंदिन जीवनात स्त्रियांना दिलेले गौणत्व आणि पुरुषांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा प्रतिगामी दृष्टिकोन यामुळे हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील महिलांचा सहभाग मर्यादित झाला होता; परंतु हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाच्या काँग्रेस आणि हैद्राबाद स्टेट काँग्रेस केंद्रित राष्ट्रवादी, धर्मनिरपेक्ष, समाजवादी इतिहास लेखन तसेच मार्क्सवादी, हिंदुत्ववादी (आर्यसमाज आणि हिंदूसभा केंद्रित) आणि दलित इतिहास लेखनात महिलांचा मुक्तिलढ्यातील सहभाग राजकीय चळवळीच्या अंगाने मांडला आहे. त्यामुळे दलित चळवळीतील प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्धचा विद्रोह जेवढ्या प्रखरतेने मांडला जातो तितक्या प्रखरतेने स्त्रियांचा पुरुषप्रधान व्यवस्थे-विरूद्धचा संघर्ष स्त्री केंद्रित लेखनात मांडला जात नाही. राजकीय चळवळीत सहभागी होत असताना स्त्रियांना तत्कालीन पुरुषप्रधान कर्मठ समाज व धर्मव्यवस्थेशी करावा लागलेला संघर्ष या लेखनात फारसा येत नाही. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील संघटना आणि त्यांच्या नेतृत्वाची स्त्रियांविषयीची भूमिका यामुळे हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील महिलांचा सहभाग हा प्रासंगिक स्वरूपाचा आणि निजामविरोधी चळवळीला पूरक राहिला आहे.

हैद्राबाद संस्थानातील संपूर्ण समाजाच्या अज्ञानाचे प्रमुख कारण म्हणजे निजाम सरकारची सरंजामी वृत्ती आणि प्रतिकूल शैक्षणिक धोरण होय. संस्थानातील एकूण लोकसंख्येच्या १० % पेक्षा जास्त लोक साक्षर होणार नाहीत, अशी दक्षता निजाम सरकारने घेतली होती.[९] निजाम शासनाच्या संकुचित शैक्षणिक धोरणामुळे शिक्षण फक्त ब्राह्मण आणि मुस्लिम समाजातील उच्चभ्रू वर्गापुरतेच मर्यादित झाले होते. संस्थानातील बहुसंख्य समाज आणि स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित होत्या.[१०] त्यामुळेसंस्थानातील साक्षरतेचे प्रमाण हे दर हजारी लोकसंख्येमागे ७० एवढेच होते.[११] शासकीय निर्बंध, शैक्षणिक मागासलेपण आणि पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेचा प्रभाव यामुळे हैद्राबाद संस्थानातील स्त्रिया सार्वजनिक जीवनात उपेक्षित होत्या; परंतु महात्मा गांधी यांच्या राष्ट्रीय राजकारणातील उदयानंतर राजकीय आणि सामाजिक जीवनात स्त्रियांचा सहभाग वाढला. महात्मा गांधी

यांच्या आव्हानामुळे स्त्रिया राजकीय चळवळीत सहभागी होऊ लागल्या. अनेक स्त्रियां सत्याग्रहात भाग घेतला होता; परंतु ज्या स्त्रियांना त्यांच्या कुटुंबाकडून सहकार्य पाठिंबा मिळाला त्याच स्वांतत्र्य चळवळीत सहभागी होऊ शकल्या.[१२] ब्रिटिश भारता जेवढ्या म्हणून चळवळी झाल्या त्या सर्वांचे पडसाद हैद्राबाद संस्थानात व मराठवाड्या उमटत होते.[१३] महात्मा गांधींच्या चळवळीचा प्रभाव हैद्राबाद संस्थानातील लोकचळवळी होऊन अनेक स्त्रिया हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात सहभागी झाल्या. त्यांनी पुरुष वर्ग करी असलेल्या राजकीय चळवळीची अंतर्गत बाजू सांभाळली. चळवळीतील कार्यकर्त्यां साधने पुरविणे, खाद्यपदार्थ व इतर साधने उपलब्ध करून देणे, गणेश उत्सव व सांस्कृति कार्यक्रमांत सहभाग, वाचनालय चालविणे, व्यायामशाळा व मल्ल खांब या उपक्रमां पोषक साहाय्य करणे, राजकीय प्रचारातील पत्रके वाटणे, ग्रंथांचा प्रचार करणे, स्वतं तुकड्या उभारून सत्याग्रहात सहभाग नोंदविणे, शस्त्र कॅम्पवरील स्वातंत्र्यसैनिकांना गुप्तप निरोप पोचविणे, स्वातंत्र्यसैनिकांना आपल्या घरात आश्रय देणे, भूमिगत कार्यकर्ते लपवि प्रभात फेऱ्यांत सहभागी होणे इत्यादी कामे हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांच्या वाट्याल आली होती.[१४] परंतु संघटनांमधील पुरुषी मानसिकतेमुळे संघटनात्मक पातळीव नेतृत्व करण्याची आणि निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामा स्त्रियांना क्वचितच मिळाली. सूर्या पेठ येथे झालेल्या अत्याचाराच्या निषेधार्थ विद्यार्थ्यां केलेल्या उठावाचे नेतृत्व तारा परांजपे, शरयू आपटे, कुसुम हमने, शांता कुलकर्णी, काश मराठे यांनी केले होते[१५] तसेच कोलते पिंपळगाव येथील धुमश्चक्रीत दगडाबाई शेळके यां प्रत्यक्ष शस्त्र संघर्षात सहभागी होऊन रझाकरांना केलेला प्रतिकार अशा अपवादात्म प्रसंगीच स्त्रियांना प्रत्यक्ष निजामविरोधी लढ्यात नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली होत आणि ती सुद्धा प्रसांगिक होती. कारण नंतरच्या काळात त्यांना चळवळीत पुरु कार्यकर्त्यांच्या तुलनेत दुय्यम स्थान मिळाले होते.

हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहास लेखनात स्त्रियांच्या योगदानाची नोंद फक्त सहभागात्मक स्वरूपाची दिसते. परंतु स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीची किंवा संघर्षाची नोंद मा त्यात फारशी दिसत नाही. भारताची संस्कृती एक असून इतिहास क्रमात ती एकसंध, ए समान राहिली आहे. त्यामध्ये कोणताही मूलभूत विरोध नाही. या भूमिकेतून हैद्राबा मुक्तिसंग्रामाच्या राजकारणात, इतिहासात जे संघर्ष झाले ते राजकीय समजून त्यांच सामाजिक संदर्भ लक्षात न घेता राष्ट्रवादी, धर्मनिरपेक्ष, हिंदुत्ववादी, कम्युनिस्ट आणि महिला केंद्रित प्रवाहात लेखन झाले आहे.

संदर्भ :-

(१) दहिवले स. मो. (लेख). स्त्रीवादी परिप्रेक्ष (समा.), समाजप्रबोधन पत्रिका, जानेवारी-मार्च, २०११, पृ. ४७.

(२) चव्हाण प्रवीण (लेख), स्त्रीवादी इतिहास लेखन : सामाजिक संरचना व लिंगभावात्मक सत्तासंबंध (समा.), इतिहास लेखनमीमांसा, निवडक समाजप्रबोधन पत्रिका, खंड-१, मार्च २०१०, पृ. १२५.

(३) उपरोक्त, पृ. १२७.

(४) Renier G. J., History : it's Purpose & Method, Published by Routledge Lib., 2016, P. 70.

(५) भालेराव शुभदा, हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांचा सहभाग, अप्रकाशित पीएच्.डी. प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, मार्च २०००, पृ. १७१.

(६) उपरोक्त, पृ. १६०.

(७) जोशी द. पं., काळाच्या पडद्याआड, मराठी साहित्य परिषद, आंध्र प्रदेश, १९९२, खंड-१, प्रस्तावना, पृ. १०.

(८) घारपुरे ज्योत्स्ना, अशा झुंजलो आम्ही, साहित्यसेवा प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९४, पृ. ३९-४०.

(९) गायकवाड नरेंद्र, मराठवाड्यातील दलित चळवळ आणि हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९०, पृ. ५.

(१०) Kate P. V., Impact of Nizam Region on Marathwada Region, Unpublished Ph.D. Thesis, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, 1978. P. 194.

(११) गवाणकर रोहिणी, मराठी स्त्रीशक्तीचे राजकारणी रूप, १९८६, पृ. १.

(१२) भालेराव अनंत, स्वामी रामानंद तीर्थ, नॅशनल बुक ट्रस्ट ऑफ इंडिया, नवी दिल्ली, १९८९, पृ. ८९.

(१३) भालेराव शुभदा, उपरोक्त, पृ. ३३-४०.

(१४) वाघमारे आशाताई (लेख.), हैद्राबाद मुक्तिआंदोलनात स्त्रियांचा सहभाग, (समाविष्ट) काळे भगवान (संपा.), मराठवाडा : काल आणि आज, साकेत प्रकाशन, जालना, प्रथम आवृत्ती १९८६, पृ. २८४.

ooo